

पुरख्यौली

परमेश्वर पौडेल

पुख्यौली

विदुरप्रसाद पौडेलद्वारा लिखित

विभिन्न स्मारिका र पत्र पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरू

आडा
२० ८५/८/३० वरुण
१/११/८५ दिनेश शर्मा

सङ्कलक
परमेश्वर पौडेल

प्रकाशक
टीका
काठमाडौं, नेपाल

- पुस्तक : पुर्ख्यौली
विदुरप्रसाद पौडेलद्वारा लिखित लेखहरू
- सङ्कलक : परमेश्वर पौडेल
- प्रकाशक : टीका
काठमाण्डौ, नेपाल
- संस्करण : प्रथम, २०७६
- सर्वाधिकार : सङ्कलकमा
- मूल्य : रु १५०।-
- कम्प्युटर : अन्नना लामिछाने पौडेल
- मुद्रण : बिटि सप्लायर्स एण्ड प्रिन्टिङ्ग प्रेस प्रा. लि.

केही शब्द

यस संसारमा ज्ञान आर्जनको न त कुनै सुरुवात छ न अन्त्य यो निरन्तर चलिरहेकै हुन्छ । मानिसहरू हरेक पल आफ्नो गराइ भोगाइ अध्ययन र अध्यापनबाट केही न केही नौला अनुभव र ज्ञान हासिल गरिनै रहेका हुन्छन् । यस्तै क्रममा विभिन्न समयमा विभिन्न व्यक्तिहरूबाट आफ्ना पत्र पत्रिका, स्मारिका लगायतमा प्रकाशनका लागि लेख रचना उपलब्ध गराईदिन भनि विद्वान्हरूकामा धाई नै रहन्छन् । यसरी विद्वान्हरूबाट लेखिएका लेखहरू विभिन्न ठाउँमा छरिएका छन् । त्यसलाई जम्मा गरेर पढ्न पाठकहरूलाई निकै कठिन पर्छ र त्यो गर्न सवैलाई मुस्किल नै छ ।

पूर्वी नेपालको खोटाङ जस्तो विकट जिल्लामा जन्म भै घरमै आफ्ना कुल पुरोहितबाट अक्षरारम्भ गरी सिराहा मिर्चैयाबाबाको पाठशाला, जनकपुर ज्ञानकूप, रानीपोखरी तीनधारा पाठशाला हुँदै त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट संस्कृत व्याकरण जस्तो महत्वपूर्ण विषयमा आचार्य गरी देवघाट धाममा गलेश्वर बाबासंग योग साधनाको शिक्षा लिनुका साथै मित्रराष्ट्र भारतको काशीमा गएर विभिन्न विशिष्ट विद्वान् गुरुहरूको साथमा रही विभिन्न दर्शन शास्त्रको अध्ययन गर्नु भएको विद्वान् विदुर प्रसाद पौडेलले विभिन्न समयमा विभिन्न व्यक्तिहरूलाई प्रकाशन गर्न उपलब्ध गराउनु भएका र प्रकाशन भएका लेखहरू सङ्कलन गरी एकै पुस्तकमा राख्दा पाठकहरूको सहज पहुँच पुग्ला भनेर सानो प्रयास स्वरूप टीकाजीको विशेष सहयोगमा यो पुस्तक पुख्र्यौली तयार गरेको छु ।

परमेश्वर पौडेल
खरीमार्ग, गुह्येश्वरी
काठमाण्डौ, नेपाल
वि.सं. २०७६

प्रकाशकीय

मान्यवर गुरु विदुरप्रसाद पौडेलको नाम नसुन्ने सायदै कोही होलान् नेपालमा । पूर्वीय दर्शन, ज्ञान र विज्ञानका ज्ञाता गुरु विशिष्ट विद्वान्का रूपमा सुपरिचित हुनुहुन्छ ।

त्रि.वि. र नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयमा प्राध्यापन, राष्ट्रिय सभा सांसद, वाग्मती सफाई समितिको अध्यक्ष, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको उपकुलपति जस्ता महत्त्वपूर्ण क्षेत्रमा वसेर देशको सेवा गर्नु भएको गुरुको ज्ञान र अनुभव अत्यन्त गहीरो छ ।

उहाँसंगको मेरो चिनजान निकै पुरानो हो । पशुपति स्थित वासुकि आश्रम श्री १०८ श्याम चैतन्य महाराज बाबाकोमा त्यसवेला धेरै विशिष्ट महानुभावहरुको भेला हुन्थ्यो । बाबाका अनन्य मित्र खप्तड स्वामी पनि वेलावेलामा आउनु हुन्थ्यो । त्यहाँ सत्संग, छलफल एवं प्रवचनको क्रममा गुरुबाट पूर्वीय दर्शन, वैदिक सनातन धर्म, योग, तन्त्र र बौद्ध धर्मका वारेमा धेरै कुरा सुन्न, बुझ्न र सिक्न पाइएको थियो । उहाँसंगको प्रत्यक्ष संगतमा धेरै कुराहरु सुन्न, बुझ्न, सिक्न र जान्न पाएको म आफूलाई निकै भाग्यमानी ठान्दछु । उहाँले आफ्नो ज्ञानलाई लिपिबद्ध गरी विभिन्न समयमा विभिन्न व्यक्तिहरुलाई पत्र पत्रिका, स्मारिका लगायतमा प्रकाशन गर्न उपलब्ध गराउनु भएका र प्रकाशन भएका महत्त्वपूर्ण लेखहरु सङ्कलन गरी एकै पुस्तकको आकार दिने काम गरी गुरुका लेखहरु एकै ठाउँमा जम्मा गर्ने काम गर्नु भएका सङ्कलक भाइ परमेश्वर पौडेल धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

गुरुका केही महत्त्वपूर्ण लेखहरु पाठकहरु सामु पुस्तकको रूपमा ल्याउन पाउँदा अत्यन्त हर्षित भएको छु साथै गौरवको अनुभव गरेको छु ।

प्रकाशक

टीका

काठमाण्डौं, नेपाल वि.सं. २०७६

विषय सूचि

क्रम संख्या	पृष्ठ
१. पशुपतिनाथ उपासना	१
२. योगः कर्मसु कौशलम्	३६
३. कुण्डलिनी स्वरूप र जागरण	४५
४. श्रीगणेशाय नमः	५३
५. गुह्यकाली	६०
६. रामानुजाचार्य	६६
७. दिक्तेल कालिका	७३
८. वेत्रावती	८१
९. पशुपतिनाथ	८६
१०. संस्कृति र विकृति	९३
११. धर्म परिवर्तन	१०४
१२. अनावश्यक छ धर्मान्तरण	११३
१३. अन्तर्वार्ता	१२२
१४. चौसद्वी लिङ्गयात्रा (परमेश्वर पौडेल)	१२६
१५. वाग्मती तीर्थयात्रा	१३०

पशुपतिनाथ उपासना

नेपालको आधुनिक कालको इतिहासमा पशुपतिको पूजा बन्द भएको मैले सुनेको थिएन । नेपालमा पहिलो संविधानसभाको निर्वाचनपछि जब प्रचण्ड (पुष्पकमल दाहाल) प्रधानमन्त्री भए, गोपाल किराती संस्कृति मन्त्री शायद पशुपतिमा किन विदेशी पूजारी राख्ने भन्ने सल्लाह भयो होला । पशुपतिको परम्परागत भट्ट पूजारीलाई बदलेर नेपाली पूजारी राख्ने तयारीमा उनीहरू जुटेछन् र पूजारी बदल्दा केही परम्परागत विधान र पूजासमेत एक हप्तासम्म अधुरै रहेथ्यो । गिरिजाप्रसाद कोइरालाको प्रधानमन्त्रित्वकालमा म नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको उपकुलपतिमा नियुक्त भई दाङ्गमा थिएँ । पूजारी बदल्नेको समर्थन र विरोधमा नारावाजी जुलूस मात्र नभई कुटाकुट समेत भएको टिभी मार्फत म दाङ्गमा हेरिरहेको थिएँ । नेपाली पूजारी राख्ने वा परम्परामै छोड्ने भन्नेमा इतिहासविद्हरूका तर्क कुनै वेला नेपाली पूजारी, कुनै वेला सन्यासी पूजारी त्यसपछि भट्ट पूजारी, आदि शङ्कराचार्य त्यसपछिका शङ्कराचार्यहरूको इतिहासमा विद्वान्हरू बहसमा जुटीरहेका थिए । यस विषयमा फोन मार्फत पनि मैले चासो राखिरहेको थिइन । किन कि मलाई मेरै कामले फुर्सद थिएन । तर एकदिन अकस्मात् कसैको फोन आयो । कुरा भयो पशुपतिको सम्बन्धमा हामीले एक गोष्ठी गर्न लागेका छौं । त्यस्को अध्यक्षता तपाईंले गर्दिनु पर्‍यो । मैले भने म त राजनीतिक नियुक्त हो विद्वान् होइन पशुपतिका सम्बन्धमा जानकारी विद्वान्हरूमध्ये

२ - पुख्यौली

कसैको अध्यक्षतामा गोष्ठी गर्नु होस् म पदको हैसियतमा सङ्कट परेको वेला जरुर उपस्थित हुन्छु भने र दाङ्गबाट काठमाडौँ आएँ। गोष्ठीको तयारी भएको रहेछ। याक एण्ड यति होटलमा। विज्ञविद्वान्हरूको र केही प्रतिष्ठित जिज्ञासुहरूको समेत भेला रहेछ। पशुपति विकास कोषका कोषाध्यक्ष गणेश अधिकारी र सदस्य सचिवमा परमानन्द शाक्य। मलाई फोन गरेको पनि गणेश अधिकारीले नै थियो। म के आशामा दौडिएर आएको थिएँ भने विद्वान्हरूले भनेका कुरा पनि सुनौंला र सके सम्म आफूले जानेका र देखेका कुराहरू राखेर यो अवरोध पनि फुकाउन मददत गर्नु पर्छ भन्ने मेरो मनःस्थिति थियो। तर तपाईंले नै अध्यक्षता गर्नु पर्छ भनेर कोषाध्यक्ष लगायत केही साथीले ढिपी गर्न थाल्नु भयो। मन नभै नभै पनि विद्वान्हरूका अगाडि अध्यक्षताको कुर्सीमा बस्नै पर्ने भयो। गणेश अधिकारी खोटाङ्गकै हुनुहुन्थ्यो। पशुपतिको भेटौँ पारदर्शी गर्ने काममा उहाँको पृष्ठभूमि योगदान महत्त्वपूर्ण छ। विचारमा भने हामी भिन्न थियौँ। चिनाजानी पुरानो थियो। उहाँ प्रचण्डको नियुक्तिमा पर्ने भइसक्नु भएको। तर म जस्ताको तस्तै। उहाँहरूको गोष्ठीको अध्यक्षता एक प्रजातन्त्रवादीले गर्नु न सुहाउँदो थियो व्यङ्ग वेहोर्नु पर्ने खालको। तै पनि राष्ट्रको कार्य पशुपतिको कार्य हो जे जे हुन्छ बेहोर्दै जाउँला तर गाँठो फुकाउनै पर्छ भन्ने दृढ सङ्कल्प बनाएर मैले अध्यक्षता स्वीकारे। विदुर पौडेल माओवादी भएछ पनि भने, नेपालीहरूको मानसिकता यस्तै छ भनी मैले वास्ता गरिन। गोष्ठी तीन दिन चल्यो पाँचतारे होटलको खाना बुझ्ने बोल्ने सुन्ने सबैलाई सुविस्ता थियो। प्रायः सबै विद्वान्ले आ-

आफ्ना कुरा राख्नु भयो । प्रश्नोत्तर भए । कसैले भन्नु भयो नेपालीले पशुपतिको पूजा किन गर्न सक्दैनन् ? एकसे एक विधान, वेद, धर्मशास्त्र, पुराण आदिबाट हामी निकाल्न सक्छौं । कसैले परम्परा जे छ त्यो छोड्न मिल्दैन भन्नु भयो । कसैले पशुपति पूजाविधानका मन्त्र तन्त्र र न्यास परक पूजा अभिलेख ल्याई व्याख्या गर्नु भयो । मानौं विद्वान्हरूले पशुपतिको पूजा पञ्चोपचार, षोडशोपचार, अष्टचत्वारिंशत् उपचार जुनै प्रकारले पनि गर्न सकिन्छ भने । तर मेरो विचार सोभै गोष्ठीमा राखौं नेपाली पूजारीको विरोध हुने, नराखौं विदेशीको पक्ष लिएको ठहर्ने । त्यसैले मैले घुमाउरो भाषामा श्रीयन्त्रका पूजाका प्रकारको व्याख्या गर्ने क्रममा यस्का उपासकहरू को को भए भन्दै स्वयं शिव, विष्णु, ब्रह्मा, काम, दिव्य मनुष्य, सनत्कुमारादि, शुकदेव, इन्द्र आदि देवता, गन्धर्व आदि उपदेवहरूको र ऋषिमा दत्तात्रेय, परशुराम, अगस्त्य, लोपामुद्रा, दुर्वासा आदिको उल्लेख गर्नु पर्‍यो । कलियुगमा श्रीबत्सराजको उल्लेख छ । यिनीहरूको उपासना प्रकार भिन्दा भिन्दै छ । पशुपतिमा कुन क्रमले उपासना हुन्छ यो जान्ने कोही छैन । त्यो भट्टलाई मात्र थाहा छ । कि त नेपालीले पनि विधिपूर्वक भट्टसंगै सो दीक्षा लिनु पर्‍यो र सोही आचारमा बस्नु पर्‍यो अन्यथा यसै हालतमा पूजारी भट्ट हटाई नेपाली पूजारी भर्ना गर्ने हो भने परम्परा धानिदैन । मेरो घुमाउरो निचोड यही थियो । आर्थिक भेटी घाटीको व्यवस्था राज्यले गर्ने हो तर भट्ट पूजारी परिवर्तन गर्न मिल्दैन भन्ने नै हालसम्म पनि मेरो विचार छ । किन कि त्यो पारम्परिक दीक्षामा दीक्षित नभई चारैवेदको प्रकाण्ड पण्डित, धर्ममीमांसक,

विद्यावारिधि, विद्यावाचस्पति कसैले पनि पशुपतिको पूजा गर्न सक्दैन जान्दैन । त्यसैले 'सङ्केतविद्या गुरुवक्त्रगम्या' भनिएको हो । मलाइ रहस्यविद्याको वारेमा ५० वर्ष देखि केही जिज्ञासा थियो धेरै थाहा छैन । साथीहरूको अनुरोधलाई स्वीकार्दै मन नभै नभै पनि केही कोर्ने पर्ने भएकोले दुस्साहस गर्न गइरहेको छु । अल्पज्ञ र असाधकको हास्यास्पद प्रयासमा क्षमा माग्दै केही कुरा लेख्दै छु ।

मधुवनी विहारका मुनीश्वर भा, काशीका शङ्करभारती, स्वामी करपात्री, गोपीनाथ कविराजहरू जस्तालाई पनि भेट्ने मेरो प्रयास हुन्थ्यो । कतिपयलाई भेटे पनि भरपुर फाइदा भने मैले लिन सकिन । कारण अस्थिरता र दरिद्रता थियो । नेपालका पं कृष्णप्रसाद भट्टराईसंग भने मेरो धेरै पटक भेट भएको थियो । शक्तिदीक्षा त ब्रतबन्धको तत्कालै पछि सात आठ वर्षकै उमेरमा मेरो घरमा पहाडमा सुनाउने चलन थियो । (तर त्यस्को देवता, गायत्री, ध्यान, भैरव आदि कोही केही पनि सिकाउँदैन थिए । जान्दैन थिए । कुलदेवताको हालत पनि लगभग यही थियो छदै छ । कस्तो ध्यान, रूप, गुण, हात पाउ हुन् हात हतियार मुद्रा वाहन के छन् । के कारणले तिनी यस्ता भएका हुन् यस्को जानकारी भएका विद्वान्हरू दुर्लभ छन् । यद्यपि आजकाल सगोत्र भेला, वंशावली प्रकाशन आदिले गर्दा मानिसहरूमा हाम्रा त यी पो रहेछन् भन्ने सम्म बोघ हुन थालेको पाइन्छ । तै पनि ती ती कुलदेवताको वैदिक, तान्त्रिक मन्त्रसहित न्यास ध्यान, कवच, अर्गला, कीलक, शापमोचन आदि थाहा छैनन् ।

ब्राह्मष्ट चौरासी उपमष्टका कुरा गर्छन् सिंजा, जुम्ला, हुम्ला,

दार्चुला पुन्याउछन् विद्वान्हरू । कुरा सुन्छु साँचो जस्तो पनि छ
घरी पत्याँउन मन पनि लाग्छ तर एकै छिन पछि लाग्दैन । यी
देवताहरू पुरानै हुन् भने त सन्सारका ठुला ठुला पुस्तकालयमा
जम्मा भएर रहेका पाण्डुलिपी पनि भेटिएलान् र मैले उठाएका
प्रश्नहरूका समाधान पनि होलान् भन्छु । होइन नयाँ हुन् भनेत म
जस्तालाई के हो ? कसो हो ? भन्नेले छोड्दैन । हुन त 'मादिष्टोऽथ
रुमादिल्ः पालान्तो वंशगो पुनः त्रपालान्तः क्षेकारश्च राहान्तो
व पुनस्तथा पञ्चैतेऽखिल विप्राणां कुलदेवाः प्रकीर्तिताः' भन्ने
गरेका छन् । तै पनि पूजाका प्रकरणमा अन्यसमेत धेरै हुँदा
अङ्गाङ्गीभावमा कुन मुख्य हुन्छ भन्ने बोध कुल देवता धेरै मानी
पूजा गर्नेहरूलाई भएको जस्तो लाग्दैन ।

त्यसै गरी दीक्षा लिएका इष्टदेवताको पूजनमा पनि धेरै
अङ्गदेवता पूजा गर्नु पर्ने हुन्छ । अङ्गीभूत इष्टदेवताको रुप कस्तो
हुन्छ । सगुण, निर्गुण, सगुण-निराकार, सगुण-साकार, निराकार,
विशेषणीभूत देवता छुड्दै जानेहुन् कि विशेष्यीभूतसंग समष्टि
हुँदै जाने हुन् । अलग अलगमा मन्त्र कस्ता समष्टिमा मन्त्र कस्ता
यी कुराको यथार्थ ज्ञान तन्त्रागमको विषय हो ।

वैदिकहरू 'गणानां त्वा गणपतिं हवामहे'
आदि मन्त्र उच्चारण गर्दै स्वाहा भनेर गणेशजीलाई अग्निमा
चरु समर्पण गर्छन् । यो चरु प्राप्त गर्ने गणेशका हात, खुट्टा,
मुख, कान, नाक कति छन् । राता, सेता, नीला कुनरूपका छन्,
यस्को ख्याल गरिदैन । तर गणेश प्रसन्न हुन्छन्, कार्य सिद्ध
गर्छन् । आँप खानसंग मतलब छ कि रुख गन्नसंग भन्ने उत्तर
आउन सक्छ । तर तन्त्रागममा के कामको लागि गणेशलाई

६ - पुख्यौली

खुसी पार्न खोजेको हो । त्यसै अनुरूप रूप, रङ्ग, हात, खुट्टा, हात, हतियार वाहन आदि कल्पित गरी ध्यानद्वारा चरु समर्पित हुन्छ । त्यसैले यो विज्ञान हो । त्यसकालमा श्रुतिको वैज्ञानिक व्याख्या नै तन्त्रागम हो । एउटै मन्त्रलाई क्रूर कर्ममा प्रयोग गर्ने र सौम्यकर्ममा प्रयोग गर्ने हो भने पनि त्यो मन्त्राधिष्ठाताले कहिले कृष्णरूप र कहिले श्वेतरूप धारण गर्ने पर्ने हुन्छ । जुन मन्दिरमा साकाररूपमा स्थापित भई पूजा हुँदै आएका छन् ती देवताले त्यही विधिमा त्यही रूपमा चाँडो फल दिन्छन् । जुन पीठहरूमा निराकारदेवताहरू पूजिन्छन् । पूजारीको पूजा विधान एउटा तय भए पनि त्यो स्वरूपतः निराकार भएकोले जुन सुकै मन्त्र जपे पनि सबै सम्प्रदायकालाई उत्तिकै फल प्रदान गर्छन् । नेपालपीठ अनिर्वचनीय निराकार महामायाको हो । यहाँ सबै धर्म सम्प्रदायको मन्त्रसिद्धि चाँडो हुन्छ । यसैले वाग्मती स्नान, गुह्येश्वरीदर्शन, पशुपति दर्शनलाई विशेष जोड दिइन्छ ।

वाग्मती नदीको माहात्म्य अनुसार कुनै वेला ब्रह्माजीले शिवपुरीमा बसी शिवको ठुलो कठिन तपस्या गरे । धेरै वर्षको तपस्याले भगवान् शिव प्रसन्न भई प्रकट हुनु भएछ । त्यस्तो विस्मयकारक अद्भूत आश्चर्य जनक तपश्चर्याले शिवको शिर प्रशंसामा हल्लन पुग्यो । त्यो शिर हल्लाइले शिवको नाइटो समेत हल्लियो । त्यस्तै शिवको नाइटोमा स्थित अमृत कुण्ड छचल्किएर नाडीमार्ग हुँदै भित्र भित्रै जिभ्रामा पुग्यो । ब्रह्माजीलाई त्यही जिभ्रोले वरमाग भन्दा त्यस्का छिटाहरू उछिट्टिएर वाग्मती (वाग्वती) नदी बनेको हो । शिवको वाक्स्वरूप भएकोले यिनलाई वाग्मती अमृतका छिटास्वरूप भएकोले

अमृतद्रवा, शिवको वाणी वेदरूप भएकाले वेदको अर्कोनाम ब्रह्म पनि भएको र सधैंभरी यिनमा स्नान वा जलपान गर्नेलाई ब्रह्मज्ञान समेत हुने हुँदा र ब्रह्मनै भोलरूपमा वगेकोले ब्रह्मद्रवा पनि भनिन्छ । वाग्मती देख्दा सानो भए पनि यिनको महिमा भागीरथी गङ्गाको भन्दा सहे गुणा पवित्र छ भन्ने कुरा पुराण आदि ग्रन्थ समेतमा उल्लेख छ । 'भागीरथ्याः शतगुणं पवित्रं तज्जलं स्मृतम् ।' त्यस्तै हिमवत्खण्ड र अन्य माहात्म्य आदिमा पनि प्रशंसा परक भनाइ पाइन्छन् । केही वर्ष अघाडि सम्म पनि वैशाख महिनामा प्रत्येक वर्ष वाग्मती तीर्थयात्रा हुन्थ्यो । फर्पिङ् स्थित शेषनारायणको खोलोले वाग्मती भेट्ने ठाउँबाट विधि पूर्वक सो जात्रा यो क्षेत्रमा हुन्थ्यो । त्यहाँबाट शुरू गरी कदम कदममा तीर्थले भरिएको वाग्मती स्नान गर्दै बैशाख पूर्णिमाको दिन वाग्द्वारमा स्नान पछि सो तीर्थयात्रा समाप्त हुन्थ्यो । त्यस दिन वाग्द्वारमा मेला समेत लाग्ने गर्दछ । गौशालाबाट एयरपोर्ट जाने पुलदेखि गुह्येश्वरी सम्मनै लगभग दुई सौ भन्दा बढीनै तीर्थ पर्लान् । त्यस्मा पनि आर्यघाटमा ब्रह्माण्डका सवै तीर्थ आइ बसेका हुन्छन् भनिन्छ । यस्तै एक महिनाको तीर्थयात्रामा कति तीर्थको स्नान होला आफै विचार गर्ने कुरा छ । यस्तो वाग्मतीको शुद्धीकरणमा पहिलो कदम प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले उठाएका हुन् । त्यसपछि प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीले र प्रधानमन्त्री शेरवहादुर देउवाले पनि निरन्तरता दिदै आएका थिए र त्यसपछि सवै शासकवर्गको पनि यस्मा ध्यान गएको छ । तर शेरवहादुर र गिरिजाप्रसादको पालामा जति काम जुन मानदण्डमा सरकारबाट गठित त्यस वेलाको

समितिले गन्यो त्यही मानदण्ड अनुसार पछि गठित अरू-अरू समितिबाट भएको देखिदैन । एकताका वाग्मतीमा एकइच्च काम नगरी वाग्मतीको सम्बन्धमा उत्तेजनात्मक लेख लेखाई उद्योगपति विनोद चौधरी निकै चर्चित भए । यसै ताका सरकारी मानदण्ड अनुसार काम गर्न लिखित मौखिक सन्देश पठाइयो उनी आएनन् । अझै पनि चौधरीलाई वाग्मतीमा काम गर्न मन भए मानदण्ड अनुसार काम गर्न कुनै पनि सरकारी निकायले अवरोध गर्छ भन्ने छदैछैन । सरकारबाट अवरोधको कुरा न हिजो थियो न आज छ । वाग्मतीको काम पूरा भएको छैन । देशको ठूलो धनाढ्य उद्योगपतिले वाग्मतीको दुःखमा विलौना गर्नु भन्दा दाँया वाँया दुई चार किलोमिटर सम्म भएपनि मानदण्ड अनुसार काम गरि देखाउँदा अरू धनीलाई पनि प्रेरणा मिल्थ्यो कि ? । किन कि उद्योगहरूले पनि वाग्मती दूषित भने गरिरहेकै छन् ।

काठमाडौँमा वाग्मती तीर्थयात्रा उक्त प्रकारले भए पनि वस्तुतः वाग्मती शिरदेखि पुछार सम्म उत्तिकै पवित्र छ । आकारमा सानो भए पनि माहात्म्यको दृष्टिले यो महानदी हो । पामर रोगी अयोगीले पनि यस्का जलमा चरण स्पर्श गराएर तीरमा प्राण छोड्छ भने अन्तमा योगीले प्राप्त गर्ने गति प्राप्त गर्दछ भनिन्छ । 'वाग्मत्याः सलिले स्वकीयचरणौ संस्पृश्य रोगार्दितः । प्राणैः कण्ठगतोऽपि पामरजनो मुञ्चत्यसूनूतत्तटे । सोऽन्तो योगसुगम्यमानपदवीं प्राप्नोति हृद्यां शिवाम् । वाञ्छन्ति त्रिदशा हि तादृशगतिं धीरा जनाः किं पुनः ।' भागीरथीबाट ल्याइएको जल रेल, मोटर मार्ग हुँदै ल्याइए पनि पशुपतिमा चढ्ने पुरानो चलन छ । त्यसै गरी वाग्मतीको वाग्द्वार, सुन्दरीजलबाट

ल्याइएको पनि चढनु पर्छ । गण्डकी-दामोदरकुण्ड, मुक्तिनाथ । कोशि-वराहक्षेत्र-त्रिवेणीबाट ल्याइएको जल पशुपतिनाथलाई चढ्ने व्यवस्था गरिनु पर्छ । किन कि यी पौराणीक नदीहरू गङ्गासमक्ष छन् । आर्यघाट वा गौरीघाटमा स्नान गरे पछि दैनिक गुह्येश्वरी-पशुपतिनाथ दर्शन गर्नेले दर्शन गर्दा जहाँ जहाँ वाग्मती भेट हुन्छिन् त्यहाँ त्यहाँ जलसेचन आचमन गर्दै दर्शन गर्दा अत्युत्तम हुन्छ ।

वाग्मती गौरीघाट स्नान पछि नित्य कर्म सकी गौरी, हनुमान्, किरातेश्वर र गुह्येश्वरीको दर्शन हुन्छ । गुह्येश्वरी भनेकी गुह्यकाली हुन् । सिद्धिलक्ष्मी, सिद्धिकराली र कामकला काली मिलेर समष्टि हुँदा गुह्यकाली बन्छिन् । यी देवीहरू उत्तराम्नायका हुन् । उत्तराम्नाय भनेको ज्ञानयोगमा आरूढ भएर गरिने उपासना हो । यस्को स्थान शरीरमा विशुद्धिचक्र पर्दछ । औपनिषद् वेदान्तवासनावसित जीवलाई यो उपासनाको हक छ । पीठ, जल र कलशमा उक्त तीन ओटै देवता समष्टि भई गुह्येश्वरी भै वसेकी छन् ।

उत्तराम्नाय, पूर्वम्नाय र पश्चिमा्नायको एक समष्टि हुन्छ । गुह्येश्वरीको दर्शनमा यी सबै कुरा दर्शाउनु सम्भव छैन । गुह्येश्वरी कादिविद्यारूप छन् । कुण्डलिनी क्रमले यस्को चिन्तन गरिन्छ । ओम्कारको 'अ' अक्षरबाट यिनीहरू उत्पन्न हुन्छन् । यिनलाई चण्डयोगेश्वरी पनि भन्छन् । 'महात्रिपुरसुन्दर्या शचण्डेश्वरी परा न तयो विद्यते भेदो भेदकृन्नरकं व्रजेत्' भन्ने तन्त्रवचन अनुसार यिनको महिमा अपार छ । यी महात्रिपुरसुन्दरीस्वरूपै हुन् भन्ने भएकोले काली-विद्या र

महात्रिपुरसुन्दरीको समष्टि हुन्छ भन्ने सङ्केत मिल्छ । हादि
विद्याले मोक्षमा जोड दिन्छ भने, कादिले भोगमोक्ष दुवै सम्पन्न
गर्छिन् । शङ्कराचार्यले सौन्दर्यलहरीमा 'महाभोगरसिकाः' भनेर
 → महाभोगमा रसिकहरू कादिलाई महत्त्व दिन्छन् भन्ने सङ्केत
 गरेका छन् । यद्यपि सबै विद्या अगम्य छन् । त्यस्मा पनि तन्त्र
 शास्त्र सङ्केत विद्या भएकोले जवर्जस्त अर्थ गर्न लाग्दा अर्थको
 अनर्थ हुने सम्भावना पूरापूर रहन्छ । त्यसैले 'सङ्केतविद्या
 गुरुवक्त्रगम्या' भन्ने उक्ति छ । गुरुमुखबाटमात्रै सङ्केत विद्याको
 रहस्य बुझ्न सकिन्छ । पूरा रहस्य त गुरुमुखबाट पनि उद्घाटित
 हुन गाह्रो छ । त्यसैले सौन्दर्यलहरीको प्रथमश्लोकको व्याख्यामा
 यामल को उद्धरण दिँदै आनन्द गिरि भन्छन् 'विष्णुभूत्वा हरोभूत्वा
 धाता भूत्वा महेश्वरी । भूत्वा महेश्वरो देवि सदापूर्वःशिवःशिवे न
 चैनां कलयेत्कालीं कोटिजन्मशतैरपि ॥' शिवले नै अनन्तकल्पमा
 अन्नन्त अवतार लिएर पनि जान्न सकेका छैनन् भने तपाईं हामीले
 कसरी जानौंला । गुह्येश्वरीलाई पूजा गर्ने दर्शन गर्ने । आचारनिष्ठ
द्विज छ भने उस्ले शिर र आँखामा मात्र जल लगाउने । अरूले
आचमन गर्दा हुन्छ ।

भगवती, गणेश, भैरव, कुमार, शेष, वासुकि, अष्टमातृका
 पनि भित्रै छन् दर्शन गर्ने । बाहिर नटेश्वर भैरव, सिद्धेश्वर
 महादेव, क्षेत्रपाल, कामदेव, नारायण, शनि छन् । वाग्मती पारी
 इन गणेश (आदि गणेश), गुह्येश्वरीबाट सिडी उक्लिए पछि धुम्र
 गणेश र क्षेत्रपाल छन् । यी सबै गुह्येश्वरीकै अङ्ग हुन् । मन्दिर
 परिसरमै स्वयम्भू, हारती, मञ्जुश्री पनि त्यही छन् । कतिपय
 ससना अन्य पनि छन् । सिडी उक्लदै गोरखनाथ तिर आउँदा

वीचैमा सुन्दरी, सीता गुफा, गौरीकुण्ड पनि पर्छन् ।

गोरखनाथ पुगे पछि गोरख, मनकामना दर्शन र विविध शिवलिङ्गलाई दायौं पारी विश्वरूप, ध्रुवस्थली तर हाल विश्वसम्पदा सूचीलाई लत्याउँदै तील गङ्गाबाट टुकेवल बाटोले गर्दा ध्रुवस्थली दर्शन अप्ठ्यारो भएको छ । तिलगङ्गाको जल त्यसैले गर्दा सुक्यो । एक महत्त्वपूर्ण तीर्थ नै गायव हुने गरी बाटोको वहानामा विश्वसम्पदा सूचीलाई ध्वस्त गर्नु कति जायज हो । सवैले बुझौं । ध्रुवस्थली गई त्यही बाटो आएर किरातकालिक चिवा, गणेश, हनुमान, रत्नेश्वर दर्शन गर्दै सिडी सिडी ओरालो भरे पछि एक त्रिकोणीय दर्शन स्थल छ, अर्को एक ढाँड अड्याएर कैलास र बद्री केदारको दर्शन हुन्छ । दुवै खुट्टा उचालेर त्यहाँबाट उठेपछि सिडी हुँदै राममन्दिर र लक्ष्मीनारायणको दर्शन गर्ने । पशुपति क्षेत्रमा वत्सला देवीको महत्त्वपूर्ण स्थान छ । यिनको वत्सला नाम नै शिवकी अतिप्रिय भएर रहन गएको छ । विदेशी विद्वानहरू पनि यिनको अध्ययन गर्न र रहस्य बुझ्न लालायित रहन्छन् । विदेशी विश्वविद्यालयका प्रोफेसरहरू विद्यार्थीहरूसमेत ल्याएर वरिपरी फोटो खिच्दै व्याख्या र अध्ययनमा लागेको देखिन्छ । हुन सक्छ यसको आगम ग्रन्थ त्यतातिर पुगेको होस् । यस मन्दिरको तोरणमा अन्य देवताका साथै मैथुनाकार वास्तुकला देख्न पाइन्छ । यस्ती भगवतीको पवित्र मन्दिरमा यस्तो किन राखियो भन्ने प्रश्नमा कोही विद्वान वज्र पर्नबाट रोक्न । कोही विद्वान कुनै वेला परापूर्वकालमा मानिसमा मैथुनेच्छा सुस्त भएकोले त्यो जगाउन बनाएको हो भन्छन् । यी कुनै कुरा तर्क सङ्गत छैनन् । यी चित्रले त ती ती

आम्नायका मन्त्रोद्धार दर्शाउँछन् । कुन किसिमले मैथुन गरिएको छ योनिमा लिङ्ग कति घुसेको छ, अण्डकोश दुइटै देखिएको छन् कि छैनन्, कि एउटा मात्रै देखिएको छ । सपरीत रतासन, विपरीत रतासन, उठी उठी, नाची नाची वा पशुको जस्तो गरी पछाडिबाट मैथुन गरिएको छ । चुम्बन आदि गरिएको देखिएको छ । त्यसै अनुसारका स्वर-व्यञ्जन, मात्रा, कला, विन्दु, नादको उद्धार भई ती ती आम्नायानुसारका बीज र मन्त्रको उद्धार हुन्छ भन्ने कुरा तन्त्रविद् आचार्यहरू बताउँछन् । जस्तै - सपरीत रतासन (मैथुन) पूर्वाम्नाय सूचक सर्गप्रवृत्त शिवशक्त्यात्मक ब्रह्म । मृगादिक पशुको जस्तो रतासन - पश्चिमाम्नायसूचक - संहारप्रवृत्त शिवशक्त्यात्मक ब्रह्म । ताण्डव नाची नाची रतासन (मैथुन)- उत्तराम्नायसूचक -अन्तर्लीन-अनाख्या प्रवृत्त शिवशक्त्यात्मक ब्रह्म । चुम्बनादिरतासन - अधराम्नायसूचक विश्रान्तिरूप शिवशक्त्यात्मक ब्रह्म आदिलाई बुझाउँछन् र तिनै तिनैको बीज - मन्त्रोद्धार बुझिन्छ भन्ने विज्ञहरूको अनुभूति छ । पशुपतिको वासुकि, वत्सलादेवी र हनुमान् ढोका स्थित केही मन्दिरहरूमा यस्ता चित्रहरू देख्न सकिन्छन् । जुन ठाउँबाट उठेर अजपाजप हंस गायत्री, श्वास प्रश्वास खडा हुन्छन् । निश्वास, उच्छ्वासको मूल जीवनयोनि यत्न स्वतः भइरहेको छ । त्यसमा चित्तबन्ध पनि साधना हो । स्वस्थ्य मनुष्यले चौवीस घण्टामा एक्काइस हजार छ सय चोटी सास फेर्दछ । यसैलाइ अजपाजप भनिन्छ । यही अजपा हंसः सो=हम् हुँदै ओम् मा परिणत हुन्छ । जीवन धागो हो । प्राण माला हो अण्डकोश दाना हुन् लिङ्ग मेरु हो । प्रत्येक सासमा अण्डकोश विस्तारै तलमाथि गरिरहेका

हुन्छन् । जीवले स्वतः अक्षमाला जपिरहेको छ । यस जपलाई दैनिक जागेर भगवत्समर्पणको भावना गर्नुहोस् चित्तस्थिर भइ बलियो हुन्छ । यसैले आगममा 'चित्तं मन्त्रः' भनिएको हो । स्थिर चित्त नै मन्त्र हो । यसैले सबै काम गर्छ । वत्सला पछि पञ्च गणेश, नारायण, यमराज, चित्रगुप्त, काकेश्वर, अमरेश्वर, आर्यघाट, खर्वरिका तीर्थ लगायत त्रिवेणी, तारकेश्वर, विरुपाक्ष, मृगेश्वर, गङ्गामाई, ब्रह्मनाल, राजराजेश्वरी, सातौं शताब्दीको बौद्धमूर्ति, भस्मेश्वर, तुलजा, ढुण्डीगणेश, विश्वनाथ, परदेशी भीमसेन, वज्रेश्वरी, वनगणेश, वनकाली, भुवनेश्वरी, कृष्णेश्वर महादेव, हनुमान्, गणेश, सरस्वतीकुण्ड, ज्ञानधारा, पाचु गणेश, मत्स्य गणेश, जयवागेश्वरी, मृत्युञ्जयेश्वर, ताम्रेश्वर, भण्डारेश्वर, निर्वाणेश्वर, चन्द्रविनायक, हेमन्त भैरव, उमाकुण्ड, दक्षिणमूर्ति हुँदै भङ्गेश्वरी, शङ्कराचार्य मठस्थित महादेव, लिच्छविकालिक महादेव, नटेश्वरी, शङ्करनारायण, पिपलफेद गणेश, रुद्रागारेश्वर हुँदै पशुपति भित्र पसिन्छ । त्यहाँ कीर्तिमुख भैरव, शीतला, मनकामेश्वर, दक्षिण ढोका स्थित महादेव, कोटिलिङ्गेश्वर, उन्मत्त भैरव, नवग्रह, हनुमान्, नवदुर्गा, सत्यनारायण, अनन्तेश्वर, द्रव्येश्वर, महाकालेश्वर, अन्नपूर्णा ज्वरेश्वर (विषमेश्वर), जयेश्वर, त्रिशूल, चण्डेश्वर, अन्य देवदेवी, वासुकि, सिद्धेश्वर, अर्की अन्नपूर्णा, नारायण, उमामहेश्वर, बूढानीलकण्ठ, चाँगुनारायण, लालगणेश, कृष्ण, सूर्य भई दाहिने पारेर सरस्वती, अष्टचिरञ्जीवी, श्रीयन्त्रको र सोह्रदेवलको पनि त्यहीबाट दर्शन गर्दा हुन्छ । त्यस पछि मुक्तिमण्डपमा पूर्वतिर फर्केर वसी शिवको केही वेर नाम लिई

सन्तानेश्वर (सनातनेश्वर वा सन्तापहरेश्वर) को र मुक्तिनाथको दर्शन गरे पछि । पशुपतिमन्दिरका तोरणको दर्शन गर्ने । त्यसमा पश्चिम पट्टी वाराही, उन्मत्त भैरव, इन्द्राणी, कपाली भैरव, सम्बद्ध दिक्पाल, रामकुल र चार योगिनी । उत्तरपट्टी चामुण्डा, भीषण, महालक्ष्मी, संहार भैरवी भैरव, शिवकुल, चारयोगिनी सम्बद्ध दिक्पाल । भैरवी भैरवहरूमा पूर्वपट्टी ब्राह्मी, असिताङ्ग । माहेश्वरी, रुरु । सम्बद्ध दिक्पाल, कृष्णकुल, चारयोगिनी । दक्षिणपट्टी कौमारी, चण्ड । वैष्णवी, क्रोध भैरवी भैरव, सम्बद्ध दिक्पाल, पाण्डवकुल, चारयोगिनी । ती ती कुलका चरणमा स्थित ती ती चित्रहरूले ती ती युगका त्यसै गरी पशुपति उपासना देखाउँछन् । त्यसै गरी ढोका र तोरणका अन्य देवताको १२, १२, १२, १२ गरी रश्मिरूप शक्तिहरू छन् । रक्तविन्दु-अग्नि-रुद्र । श्वेतविन्दु-सोम शक्ति हो । मिलितविन्दु सूर्य रूप शिव हुँदा 'षोडशेन्दोः कला भानोः द्विर्द्वादश दशानले' को सिद्धान्त र बाह्र महिना सूर्यको हुँदा कला तलमाथि गर्दै दोब्ज्याएर चारै दिशामा अर्थात् आठै शूरमा ४८ रश्मि देखाइएको छ, तीनै देवता हुन् ती भन्ने मेरो सोच छ । पशुपतिको टाउकामाथि राखेको एकमुखी रुद्राक्ष भुण्ड्याएको तोरण हेरे धेरै कुरा बुझिन्छ । त्यस्तै यन्त्र बनाएर पूजा गरे पशुपति पूजाको फल हुन्छ । दर्शन गर्न सके राम्रो कुरा बुझिन्छ । त्यसै गरी भित्र पसेर पशुपतिको दर्शन गर्ने गर्दा सृष्टिक्रमका उपासकले पूर्वबाट । स्थितिक्रमकाले दक्षिणबाट । संहारक्रमकाले पश्चिमबाट । अनाख्याक्रमकाले र भासाक्रमकाले उत्तरबाट शुरू गर्ने । भट्टजीले पूजा गर्दा ईशान - माथिल्लो, । तत्पुरुष - पूर्वको । अघोर - दक्षिणको । वामदेव

- उत्तरको । सुद्योजात - पश्चिमको क्रमले पूजा गर्छन् । पश्चिम मुखको पूजा पछि त्यसकै फेदमा पूजा हुन्छ र पुनः ईशान मुखको पूजा हुन्छ । पश्चिम मुखको फेदमा अधः पूजा र त्यसपछिको ईशान पूजा ऊर्ध्व पूजा हो भन्ने मेरो विचार छ किन कि नैर्ऋत्य र पश्चिमको बीचमा अधः र ईशान र पूर्वको बीच ऊर्ध्व पर्छ यसैले यो पूजालाई सृष्टिस्थितिक्रमको पूजा भन्नु पर्छ कि जस्तो देखिन्छ । तर टाउकोमा श्रीयन्त्र लेखे पछि पनि यही पूजा क्रम रहन्छ कि क्रम परिवर्तन हुन्छ ? को जानकारी छ ?

पार्वती, नारायण, गणेश, चण्डेश्वर, वासुकि, नन्दी भित्रै छन् । त्यसैले बाहिर कसैले भुक्किएर सोमसूत्र अर्थात् चढाएको जल बग्ने ठाउँ नाघी हाले पनि दोष नलाग्ने प्रबन्ध पशुपतिमा गरेको देखिन्छ । चण्डेश्वर, वासुकि, सत्यनारायण र नन्दी बाहिर पनि छन् । बाहिरका वासुकिका पूजारी भट्ट भिन्नै छन् । तर बाहिरका नन्दी, अन्नपूर्णा, ज्वरेश्वर, गणेश, कीर्तिमुख भैरव, शीतला र धर्मशिलाको सामान्यपूजा पशुपतिको भित्रको भट्टले पशुपतिको पूजा पछि गरेको देखिन्छ । तर पशुपतिको अङ्ग भएका बाहिरका उन्मत्त भैरव, कीर्तिमुख, शितला, नवदुर्गा आदिको कर्माचार्य र बाहिरका गणेश, नारायण, हनुमान्हरूको पूजा भने पशुपतिकै अङ्गको रूपमा अरूबाटै हुन्छ । पशुपतिको पूजा गर्ने ठाउँका पार्वती, गणेश, नारायण, चण्डेश्वर र वासुकिको भने पशुपति भित्रै बस्ने भट्टहरूले भित्रै पूजा गर्छन् जस्ताई अरूले छुन पाउँदैनन् पशुपतिलाई जस्तै । शिवको परिक्रमा गर्ने नियम अनुसार पूरा परिक्रमा शिवको हुँदैन 'शिवस्यार्धपरिक्रमा' भनिन्छ । आधा परिक्रमाको परिभाषा हो । 'वृषं चण्डं वृषं चण्डं

सोमसूत्रं पुनर्वृषम् । चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् ।
 अर्थात् नन्दीबाट मन्दिर दायाँ पारेर चण्ड, पुनः नन्दी, त्यसबाट
 मन्दिर बायाँ पारेर चण्ड, चण्डबाट सोमसूत्र - त्यसबाट नन्दी
 त्यसबाट चण्ड, त्यसबाट सोमसूत्र त्यसबाट चण्ड त्यसबाट नन्दी
 गर्दा साडे तीन फन्का हुन्छ यही हो शिवको अर्ध परिक्रमा ।
 परिक्रमा गर्दा ब्रह्मचारीले दायाँबाट । सन्यासीले बायाँबाट,
 गृहस्थीले दायाँ वायाँ दुवैतिरबाट गर्नु पर्छ । त्यसैले भनिन्छ
 'अपसव्यं यतिः कुर्यात् सव्यं तु ब्रह्मचारिणः । सव्यापसव्यं
 गृहिणो नित्यं शम्भोः प्रदक्षिणम् ।' परन्तु जहाँ सोमसूत्रद्वय वा
 विष्णुमन्दिर छ त्यो शिवमन्दिरमा सवैले दायाँबाटै परिक्रमा गर्नु
 भनेर भनिएको छ । 'सोमसूत्रद्वयं यत्र यत्र वा विष्णुमन्दिरम् ।
 अपसव्यं न चार्चित कुर्यादेव प्रदक्षिणम् ॥' त्यसैले सवैले एकै
 किसिमको दायाँ परिक्रमा गरिन्छ ।

सोमसूत्र दुई भन्नाले एक त चढाएको जल अर्घाबाट
 बगेर उत्तरतिरबाट जाने बाटो र अर्को सोमसूत्र भन्नाले वासुकि
 सम्भन्तु पर्छ । यी दुवै पशुपतिमा विद्यमान छन् । विष्णुमन्दिर-
 सत्यनारायण भगवान् पनि छन् । यी तीनै कुरा भट्टले गर्ने लिङ्ग-
 पशुपति पूजास्थल र बाहिर पनि छन् ।

जहाँसम्म भगवान् पशुपतिलाई चढाएको जल हिड्ने बाटो
 सोमसूत्र नाघ्दा दोष लाग्दछ भन्ने कुरा छ त्यो पनि मन्दिरको
 छानोबाट पानी पर्दा पानी जहाँसम्म भर्छ वा छानोको छेउबाट
 धागो भाग्दा जहाँ छुन्छ अर्थात् बलेसी भर्ने ठाउँसम्म सोमसूत्र
 नाघ्दा दोषलाग्छ त्यो भन्दा बाहिर गए पछि दोष छैन भनिएको
 छ । 'प्रसादविस्तारसमानसूत्रं भवेदुदीच्यां दिशि सोमसूत्रम् ।

सुत्राद् बहिर्लङ्घनतो न दोषः स्याद् दोष आभ्यन्तरलङ्घनेन ।'

पशुपतिको पूजामा दर्शनार्थी भक्त जनले चारचोटी अभिषेक प्राप्त गर्न सक्छन् । एक आदिकलश । दोस्रो पूर्णकलश । तेस्रो शङ्खजल । चारौ साँभको आरती पछि । यी चारै अभिषेक सक्नेले पालै पालो पश्चिम, पूर्व, दक्षिण र उत्तर ढोकाबाट लिने चलन पनि छ । यो सूर्यको गतिसंग सम्बद्ध भए जस्तो लाग्छ । त्यसैले साच्चै कट्टर शैव उपासकहरू विहान पूर्व फर्केर, दिनमा दक्षिण फर्केर, वेलुका पश्चिम फर्किएर, राती उत्तर फर्किएर शिवको आराधना गर्ने गर्छन् र अभि चल लिङ्गमा त अर्घा समेत त्यसै दिशा तिर समेत फर्काउँछन् । त्यसैले चौसठ्ठी मुन्तिर ढुण्डी गणेश नजिकै पूर्वतिर अर्घा फर्किएको एक शिवलिङ्ग छदैछ ।

पशुपति भन्नाले पाश न भएको बुझिन्छ । प्रकृति देखि माथि माया त्यस देखि माथि महामाया त्यसदेखि माथि चिति त्यसदेखि माथि परा शक्तिहरू छन् । घृणा, शङ्का, भयं, लज्जा, जुगुप्सा, कुल, शील, जाति, अहङ्कार, असत्य, पैशून्य, काम, क्रोध आदि र अशनायापिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू तथा आणवमल, मायिकमल र कार्ममल आदिले गर्दा जीव शिव भन्दा आफूलाई भिन्न अशक्त महेशूश गर्छ । यी सबै पाश सकिए जीव शिव नै हो फरक पर्दैन । प्राकृतिक अवस्था पार गरी, माया पनि पार गरेर महामायाको क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने वित्तिकै सबै जीव पशुपति बन्छन् तर पशुपतिनाथ हुन सकेका हुँदैनन् । त्यसैले ब्रह्मा आदि पनि पशुपतिनाथ हुन सकेका छैनन् । त्यो हुन पशुपतिनाथको महाकृपा नै चाहिन्छ भन्ने भनाइ साधकहरूको छ । जस्तै

‘शक्तिपातसमये विचारणं प्राप्तमीश न करोषि कर्हिचित् । अद्य
 मां प्रति किमागतं यतः स्वप्रकाशन विधौ विलम्बसे ।’ शक्तिपात
 भनेको स्वप्रकाशन हो । यसमा शिवले चाह्यो भने देश, काल, परि
 स्थिति, साधन, पुण्यापुण्य, देव, मनुष्य, असुर, राक्षस, पिशाच,
 पशु, पक्षी, कीट, पतङ्ग, तृण, स्तम्ब, गुल्म, वृक्ष, जात जाति, केही
 विचार गर्दैन । जड चेतनको विभागले पनि शिवको शक्तिपातमा
 कुनै फरक पार्दैन । तपस्या, शास्त्राध्ययन, यज्ञयागादि, दानपुण्य,
 तीर्थाटन, देशसेवा, परोपकार, समाजसेवा, मन्त्रजप, योगाभ्यास,
 ध्यान जस्ता परमात्मप्राप्तिका जतिपनि उपायजाल शास्त्रमा
 बताइएका छन् स्वप्रकाशनमा यी कुनैले शिवलाई बाध्य गर्न
 सक्दैनन् । यसैले भनिन्छ ‘उपायजालं न शिवं प्रकाशयेत् ।
 घटेन किं भाति सहस्रदीधितिः विचारयन्ति तुमुदारदर्शनः । स्वयं
 प्रकाशं शिवमाविशेत् क्षणात् ।’ तै पनि स्वरूप प्राप्तिका शास्त्रीय
 साधन गर्दै जाने कुरा शास्त्रले निर्देश गरे बमोजिम गर्दै रहनु
 पर्छ । चरमाकारवृत्ति, अज्ञान भङ्ग वा अविद्या या मायानिवृत्ति
 आदिका विचार, सांख्ययोग, महायोग, कर्मयोग, भक्तियोग आदि
 जति कल्पना छन् शिवको स्वप्रकाशनमा यी सबै अकिञ्चित्कर
 छन् । स्वप्रकाशन अहैतुक यादृच्छिक महाकरुणामा आधारित छ
 भन्ने कसै कसैको भनाइ छ त्यो पनि भनाइ शुद्ध एकाग्र मनको
 विलास मात्र हो । किन कि महाकरुणाको स्वरूप कुनै जीवले
 परिभाषित र निश्चित गर्न सक्दैन । स्वरूपस्फूर्ति को कृतकृत्यता
 पछि निराकृत जीवत्वको वासनामा महाकरुणाको कल्पना गर्ने
 अधिकार सबैलाई छ । यस्मा विवाद गर्नु पर्दैन ।

पशुपतिका ६ मुखबाट ६ आम्नाय निस्कन्छन् । पूर्वमुखबाट

सृष्टि मन्त्रयोग भुवनेश्वर्यादि । दक्षिणमुखबाट स्थिति भक्तियोग, दक्षिणकाली, निशीश्वर्यादि । पश्चिमुखबाट प्रलय कर्मयोग कुब्जिकादि । उत्तरमुखबाट अनाख्या ज्ञानयोग गुह्यकाल्यादि । अधोमुखबाट विश्रान्ति शब्दयोग आर्यतारादि । ईशान-ऊर्ध्वमुखबाट मोक्ष विज्ञानयोग त्रिपुरसुन्दरी आदि र पूर्वबाट क्रमैले चारमुखबाट ऋग, यजु, साम, अथर्व र ऊर्ध्वमुखबाट ओम्कारादि बीजाक्षरहरुको प्रादुर्भाव हुन्छ । ६ आम्नाय पछि पूर्व-दक्षिणको बीच आग्नेयबाट । दक्षिण-पश्चिमको बीच नैऋत्यबाट । पश्चिम-उत्तरको बीच वायव्यबाट । उत्तर-पूर्वको बीच ईशानबाट - उपाम्नाय विद्या र शास्त्र निस्कन्छन् । दशैँका नवरात्रमा उपासना गरिने महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती र चामुण्डा यसै भित्र पर्छन् । ऊर्ध्व र अधः को बीचमा पनि एक सन्धि छ त्यो दिक्को नाम र कर्मकाण्डमा पूजा भएको पनि मैले सुनेको छैन तर पनि एक दिक् अवश्य कल्पना गर्दै समष्टिको कल्पना गरी त्यहाँ उपासना गर्ने पर्छ भन्ने मेरो चिन्तन छ । त्यसलाई स्वदिक् भन्ने संज्ञा दिएर समष्टि देवता राखी उपासना गर्नु पर्छ त्यो साधकको आफ्नो स्वरूप हुन सक्छ । त्यो निर्विकल्प स्वरूप पर्छ । शरीरको मूलाधार वा अधः सहस्रार देखि मुन्तिर खुट्टासम्मका चक्र ताराको क्षेत्र मूलाधारबाट आज्ञासम्म कालीको क्षेत्र । आज्ञाबाट ऊर्ध्वसहस्रारसम्म सुन्दरीको क्षेत्र पर्दछ । एउटै शक्ति तारा काली सुन्दरी हुँदै श्रीविद्या बन्छिन् । सादि विद्या बुद्धिष्ट आदिले । कादि विद्या नेपाल उत्तर पूर्व भारत समेत कतिपयले हादि विद्या कतिपय सन्यासी समेत दक्षिण भारतीयहरूले गर्ने परिपाटी चले पनि 'सा काली द्विविधा प्रोक्ता

श्यामा रक्ता प्रभेदतः । श्यामा तु दक्षिणा प्रोक्ता रक्ता श्री सुन्दरी मता ।' भनेकोले सुन्दरी पनि काली नै गनिन्छन् । अधराम्नाय नायिका ताराविद्यालाई दक्षिणमार्गीहरूले दक्षिणाम्नाय मै लगेर जपदछन् । दक्षिणाम्नाय, अधराम्नाय र अध्वाम्नायको एक समष्टि हुने कुराको उल्लेख तन्त्रशास्त्रले गरेको छ । यसैले कालीमार्फत सुन्दरीसंग अधराम्नाय नायिका ताराको समष्टि स्वतः सिद्ध छ । तै पनि ताराविद्याको उपासना वाममार्गीहरूले विश्रान्ति योगले अधराम्नायमै वाममार्गद्वारा गरिने हुँदा तिनलाई दक्षिणमार्गीले लुकाउन चाहेको देखिन्छ । किन कि जस्लाई अवैदिक मत शिष्टहरूले भन्दै आएका छन् त्यस्मा मासु, माछा, मदिरा, मुद्रा र मैथुनको पनि पूजामा प्रयोग हुन्छ । चक्र पूजामा पूर्वकौलले सामान्य चक्रको पूजा गरे पनि उत्तरकौल, दिगम्बर, क्षपणक कापालिकले असामान्य चक्र तरुणीको योनिमै पूजा गर्छन् । कसैले तरुणीलाई उभ्याएर अधोमुख योनिको कसैले उत्तानो पारेर ऊर्ध्वमुख योनिको पूजा गर्छन् । महाशक्तिरूप कुण्डलिनी शक्ति सुती रहन्छिन् । 'निद्राणैव भगवती फलदायिका भवति' यस्तो वचन छ । जब महाशक्ति कुण्डलिनी जागृछिन् त्यो नै वाममार्गी कौल आदिको मुक्ति हो । सामान्य फल ऐहिक फल वा आमुष्मिक इन्द्रलोक वा ब्रह्मलोकलाई उनी निद्रावस्थामै प्राप्त गराउन समर्थ छन् । मोक्षकोलागिमात्रै उनी जाग्न पर्ने हुन्छ । उक्त उपासकहरूकोलागी तरुणीको भगाङ्कुर नै शिवशक्तिसामरस्यरूप बिन्दु हो । यसैलाई अवैदिकमतको उपासना पनि भन्ने गरिन्छ । पञ्चशुभागम अनुसार सनक, सनन्दन, सनातन, सनत्कुमार, शुकदेव आदिले गरिएको उपासना

पद्धतिलाई समयाचारकोरूपमा वैदिक मत भनिन्छ । यस्मा बाहिरी चक्रको उपासना हुँदैन । स्थूल शरीरका सूक्ष्मशरीरका र कारणशरीरका चक्रसमेत तुरीय, तुरीयातीत अवस्थातीत वा प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, तुरीया, तुरीयातीता आदिलाई लघुपूर्ण, पूर्ण, महापूर्ण, मेधा, महामेधा, साम्राज्यमेधा, महासाम्राज्यमेधा, दीक्षामा समेट्दै ऊर्ध्वसहस्रार जस्लाई 'इयं वाव सरधा' तैत्तिरीय काठक श्रुति वैदिक भाषामा भनिन्छ, त्यहीँ उपासना हुन्छ ।

मन्त्र, मन्त्रार्थ, कुण्डलिनी, गुरु, देवता वा ईश्वर, आत्मा कुनैमा भेद रहदैन । चतुर्विधैक्य वा षड्विधैक्य उपासनाको रूप हुन्छ । 'अहं गुरुः सा त्रिपुरेति कश्चित् न साधकस्यात्रविभाति भेदः ।' पशुपतिनाथको पूजामा ईशानको माथि श्रीयन्त्र लेखेर पूजा गर्ने चलन नेपालमा परापूर्व कालदेखि चल्दै आएको छ । पशुपतिका मुखका नाम पहिले लेखिए पनि यस्का अरू नाम पनि छन् जस्तै ईशान-सदाशिव । पूर्व-जगन्नाथ । दक्षिण - रामेश्वर । पश्चिम - द्वारकाधीश । उत्तर - बद्री केदार । त्यसै गरी सदाशिव, ईश्वर, रुद्र, विष्णु, ब्रह्मा । त्यस्तै आकाशतत्त्व, वायुतत्त्व, तेजस्तत्त्व, जलतत्त्व, पृथिवीतत्त्व पनि मुखहरूलाई भनिन्छ भन्ने शास्त्रीय चलन छ । जतिसुकै मुख भएपनि पशुपति एक छन् जस्तै पश्चिममुख - पैतालादेखि घुडासम्मको भाग । उत्तरमुख - घुडादेखि नाभिसम्मको भाग । दक्षिणमुख - नाभिदेखि हृदयसम्मको भाग । पूर्वमुख - हृदयदेखि भ्रूकुटीसम्मको भाग । ईशान - माथिको मुख भ्रूकुटीदेखि शिखासम्मको भाग । यसरी शिवको पशुपतिको शरीर सबै मिलाएर एउटै हुन्छ भन्ने बुझ्नुपर्छ । पशुपतिका मुखहरूका

वर्णनमा - परा, चित्, माया, गौरी, रमा र वागीश्वरी माथिबाट तल शक्तिको उल्लेख छ । कतै वामा (रामा), ज्येष्ठा, रौद्री, अम्बिका, परा शक्तिको उल्लेख तलबाट माथि । कतै-चित्, आनन्दा, इच्छा, ज्ञाना, क्रिया माथिबाट तल । यिनैसंग खेचरी, दिक्चरी, भूचरी, गोचरी । कतै परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी आदि आदि विविधविध अनन्तशक्ति उदाउने सङ्केत छ । यी सबै तन्त्रागम अनुष्ठान विद्यामा पाइन्छन् । जीवन बुभुक्ष खोज्नेले पशुपतिनाथ बुभुक्ष खोज्छन् । जीवन नबुभी नबुभी भोगे जस्तै पशुपतिनाथ नबुभी नबुभी लेखिन्छन् । जीवन बुभुक्षे पशुपतिनाथ बुभुक्षो अन्यथा हुन्न । यी सबैमुखहरू श्रीयन्त्र टाउकामा लेखेपछि पशुपति भट्टारक र शिवा भट्टारिका - परमशिव भट्टारक र परशिवा भट्टारिकाको महाकामेश्वर भट्टारक महाकामेश्वरी भट्टारिकाका आसनमा परिणत हुन्छन् । चार मुख - चार खुट्टा र ईशानमुख फल्याक भई मञ्चको काम गर्छन् । त्यो मञ्चमाथि सिंहासनमा विराजमान देवताको पूजानै पशुपतिको पूजा हो । परमशिव भट्टारकको काखमा विराजमान परमशिवा भट्टारिकाको आनन्दको साक्षात् सम्बन्ध भएकोले परमशिवलाई मात्रै सो बोध भएको छ । ईशान, ईश्वर, रुद्र, विष्णु, ब्रह्मा आसन-मञ्चलाई अभै भएको छैन महाआनन्दरूपा परमशिवाको साक्षात् सम्बन्ध परमशिव, उन्को सरेर सदाशिव, उन्को सरेर ईश्वर, रुद्र, विष्णु, ब्रह्मा रूप चार खुट्टामा आनन्द पुग्छ । त्यसैले सदाशिव समेत मन्त्रिका पाँच आसन देवताहरू मोक्षरूप आनन्दमा आरूढ भएपनि महामोक्षरूप महाआनन्दमा पुग्न सकेका छैनन् । यो दुर्लभ र परम विचित्र

छ । योगी सिद्ध ज्ञानी साधकहरूको कुण्डली जागरण पछि तत्त्वभेद भई तत्त्वोतीर्ण ब्रह्म अवस्थामा शिवत्वलाभ हुन्छ तर कुण्डलिनी भित्रका चक्रभेद सहित महाकुण्डलिनीको जागरण विना एकैचोटी तत्त्वोतीर्ण र तत्त्वात्मक अवस्थाको परमशिवत्व अवस्था वा परमब्रह्म अवस्था प्राप्त हुँदैन । यो अवस्था स्वयं शिवद्वारा साध्य छ । त्यो भन्दा तलको अवस्थामा यो सम्भव छैन । यो स्थितिलाई अवस्था वा स्थिति भन्न पनि मिल्दैन । पशुपतिभट्टारक र भट्टारिकालाई आज सम्म कुनै देव देवी वा ब्रह्मा विष्णु आदिले पनि बुझेका छैनन् भन्ने शास्त्रको तात्पर्य छ, आगमको सार छ ।

परकामेश्वर भट्टारक - परकामेश्वरी भट्टारिका । परमशिव भट्टारक-परशिवा भट्टारिका । पशुपति भट्टारक-भट्टारिकायिनी भनाइहरू आगम र साधनाको भेदले नामान्तरमात्र हुन् । तत्त्वमा कुनै फरक छैन । गणेश र कुमार जुन ढोकामा छन् ती चन्द्र र सूर्यका प्रतीक हुन् । शरीरमा ईडा र पिङ्गला नाडीले यिनको प्रतिनिधित्व गर्छन् । यी दुई नाडी योगाभ्यासद्वारा जव बन्द हुन्छन् अर्थात् देव्रे नाकको प्वाल र दाहिने नाकको प्वालबाट सास चल्न बन्द हुन्छ । यसैलाई तन्त्रयोगमा चन्द्र-सूर्यको मार्ग रोध भन्दछन् । यो हुने वित्तिकै अमृतस्रवण र अमृत हरण गर्न चन्द्र सूर्य सक्दैनन् । यो हुने वित्तिकै मूलाधारकी कुण्डलिनीलाई सुती सुती भोजन गर्न मिल्दैन । सुषुम्णा नाडी अग्निरूप छ । त्यहाँ स्थित प्राणतत्त्वले अग्निलाई उकास्ने काम पनि भइराखेकोले खान नपाएको भोक र तातोको छट्पटीले जिस्क्याइएको विषालु सर्प भै फुत्कारमादैँ रिसाएर स्थूल शरीर

सुषुम्णाका चक्रभेद गर्दै उर्ध्वसहस्रार स्थित चन्द्रलाई टुग्न पुग्दा अमृत स्रवण हुन्छ । त्यसैगरी सूक्ष्म शरीर स्थित वज्राका चक्र भेद, कारण शरीर स्थित चित्राका चक्र भेद गर्दै ब्राह्मीनाडी भित्र मडारिदै कुण्डलिनीले आफ्नो प्रभाव देखाउँछ । पशुपति मन्दिर जाँदा खुल्ने ढोका भनेका यिनै हुन् । पशुपतिका ती ती ढोकाका देवता भनेका पनि कुण्डलिनीले ती ती नाडी खोल्दै जाँदा साधकलाई साक्षात्कृत हुँदै जाने देवता हुन् । यसरी कुण्डलिनीले चक्रभेद गर्दै हिड्दा जीवतत्त्वलाई मुठ्ठीमा च्याप्प पक्रिएर आफैसंग हिडाउँछे । आखीर परमब्रह्मतत्त्व पशुपतिमा कुण्डलिनी एकाकार हुँदै जीवलाई शिवसंग जोडिदिन्छे । त्यहाँ परमशिवले जीवलाई त पनि मै होस् भन्ने बोध गराइदिन्छन् । त्यो हुने वित्तिकै जीवको परमपुरुषार्थ सिद्ध हुन्छ । 'जीवं शिवं तद्विदधाति नूनम् ।' त्यसैले सबै जीव परब्रह्म - पशुपतिनाथ - परकामेश्वर - परशिव नै हुन् भन्नेमा कुनै शङ्का छैन । साधनाकालमा र सिद्धावस्थामा स्वरूपस्थिति एउटै छ । बीचका भ्रम हुन् तर त्यो त्यसै हट्दै न भन्ने ठानेर हाम्रा निगम, आगम आदि शास्त्र भगवदवतार, ऋषि, मुनि, साधु, सन्तले अनेक किसिमका साधना मार्ग बताएका हुन् ।

सबै मुखको पूजा सिद्धिए पछि पशुपतिनाथमा स्थापित लिङ्गको टाउकोमा श्रीयन्त्रलेखी पूजा गर्ने चलन मैले पहिल्यै भनी सकें । यस्मा विचार गर्दा श्री यन्त्रको स्वरूप - विन्दु - त्रिकोण - वसुकोण - दशारयुगम् - मन्वस्र - नागदल संयुत- षोडशारम् । वृत्तत्रयञ्च-धरणीसदनत्रयञ्च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः । माथिबाट यसरी गनिन्छ तलबाट

भने भूपूस्त्रिवृत्तकमथेन्दुकलारविन्दमष्टारकं सुमनुकोणमथो दशारम्। दिक्कोणकञ्च गजकोणमथ त्रिकोणं वन्दे सुविन्दुसहितं परयन्त्रराजम्।

श्रीयन्त्रको उद्धार गर्ने लेख्ने क्रम धेरै भए पनि मुख्य दुई छन् - एक कौलक्रम र अर्को समयक्रम पशुपतिमा कुन क्रमले लेखिन्छ त्यो म भन्न सकिदैन। पश्चिमाम्नायमा समष्टि गरिने वाम मार्गको प्रतिनिधित्व पश्चिम ढोकामा बस्ने पूजारी भट्टका सहयोगी भण्डारीले गरेको देखिन्छ जस्तै कौलको वासना समेट्छ। पूजारी भट्टहरूले ऊर्ध्वाम्नायमा समष्टि गरिने दक्षिण मार्गको प्रतिनिधित्व गरेको भान हुन्छ। तर कसैले यकीन साथ सप्रमाण भन्न सक्दैन। पशुपतिको पूजा वैदिक तान्त्रिक मिश्र पद्धतिको हो भन्ने मेरो सोच छ। तर भट्टजी वैदिक पद्धतिनै हो भन्नु हुन्छ भन्ने सुन्छु। यस्को कारण आगमघरको विधान यथावत् सुरक्षित नहुनु हो। 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि, प्रज्ञानं ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्म' जस्ता निगमका सैद्धान्तिक वैदिक श्रुतिमहावाक्यको साधनाको क्रियात्मक पक्षको व्यावहारिक प्रयोगात्मक साधनानै आगम र तन्त्र शास्त्रको क्षेत्र हो। त्यसै कारण 'श्रुतिर्द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च' भनिएको हो। भट्टजीले जे भने पनि नवरात्रका नौदिन सम्म उहाँहरूले पनि पशुपतिको पूजा सिद्धाएर अनिवार्य रूपमा गुह्येश्वरीको पूजा गर्ने पर्ने चलन छ। जुन पीठमा वागमार्गीहरूले रक्सी माछा मासु अण्डा आदि चढाउँछन् त्यो गुह्येश्वरी पीठमा अनिवार्य नवरात्रमा किन भट्टले पूजा गर्ने त?। त्यसै गरी घोडे जात्राको चतुर्दशी वत्सला देवीको पूजा र भट्टको तर्फबाट बोकाको व्यवस्थाले

के बुभाउँछ ? । जुन वत्सलादेवीलाई पूजाको त्यो समयमा सके सम्म जाँडमै डुवाउनु पर्छ । वर्षमा एक दिन पशुपतिलाई बुद्धको रूपमा शृङ्गार पूजाले पनि के बुभाउँछ भने निगम-आगम र विविध सम्प्रदायलाई समेत पशुपति पूजामा समेटिएको छ । पशुपतिका अङ्गभूत देवी देवताको पूजा अभैसम्म पनि निरन्तर रूपमा कर्माचार्यहरूबाट तन्त्रविधिद्वारा हुँदै आइरहेको छ । इने गिनेका तान्त्रिक पूजारी मृत्युञ्जय कर्माचार्यको भनाइमा शक्ति न भए के शिव । हामीले वरिपरी शक्तिको पूजा गर्दिएका छौं र पो पशुपति फल दिन समर्थ छन् । अन्यथा शक्तिविना शिव-पशुपति ठिन् ठिन् गोपाल हुन्छन् ।

ईशानको टाउकामा श्रीयन्त्र लेखी गरिने पूजा कौल हो भन्न सकिन्न किन कि पशुपतिमा प्रत्यक्ष मपञ्चकको प्रयोग गरेको देखिदैन । अनुकल्पको अनुमान गरौं भने पनि सुलभ द्रव्यको अनुकल्प हुँदैन । सोमको अभावमा पूतिका र दूवो जस्तो । तर कीर्तिमुख भैरवमा पूर्णिमाको दिन रागो, बोको, हाँस, भेडो र कुखुराको पञ्चवलि दिने र त्यहाँबाट धागो टाँगी धर्मशीलाको भोजनमा पुर्‍याइन्छ । पशुपतिको दक्षिणढोका उधारी पशुपतिलाई त्यो समर्पण गरिन्छ भने साक्षात् नभए पनि परम्परया कौल विधि पनि पशुपतिमा समेटिएको बुझिन्छ । परन्तु समयाचारीले गर्ने मूलाधार चक्र - त्रिकोण । स्वाधिष्ठान चक्र-अष्टकोण । अन्तर्दशारचक्र - मणिपुर । बहिर्दशारचक्र - अनाहत । चतुर्दशारचक्र - विशुद्धि । शिवचक्र - चतुष्टय आज्ञा । विन्दु सहस्रार, सादाख्या षोडशी षोडश कूटात्मिका महात्रिपुरसुन्दरीको उपासना यो पशुपति पूजामा हुन्छ र बाहिरी

श्रीचक्र र भित्ती शरीरवर्ती सुषुम्णास्थित चक्रको तादात्म्य हो
 भने यो पूजा कौल र समयाचारको मिश्र पूजा हो कि भनी भन्न
 सकिन्छ। तर भट्टजीले आन्तरिक शरीरवर्ती चक्रको श्रीचक्रसंग
 ऐक्य गर्नु हुन्छ हुन्न म भन्न सकिदैन। श्री विद्यापञ्चदशाक्षरीमा
 आग्नेय खण्ड, सौर खण्ड, सौम्य खण्डको कल्पना छ। अर्को
 एक खण्ड छ जस्लाई चन्द्रकला खण्ड भनिन्छ त्यो अति गोप्य
 भएकोले पञ्चदशाक्षरीको मन्त्रोद्धारमा त्यस्लाई राखिएको
 छैन। आग्नेय खण्डमा पाँच अक्षर, सौरखण्डमा छ अक्षर,
 सौम्य खण्डमा चार अक्षर छन्। यसैमा सवै योगिनी, भैरव,
 भैरवी, मातृका, कला, विन्दु, नाद, शिव, शक्ति समाविष्ट
 छन्। शम्भुका सवै मुख, सवै आम्नाय, सवैतत्त्व, सवैचक्र,
 सवै दिशा विदिशा मिली श्रीचक्र बनेर त्यसैमा सवैको तादात्म्य
 छ। आग्नेय खण्डबाट शुरु गरिने अक्षर कहिले क र कहिले ह
 हुन सक्छ। किन कि सङ्केत गर्ने वचनमा (शास्त्रमा) दुइटैको
 उत्तिकै सम्भावना छ। त्यसैले कसैले कादि र कसैले हादि
 विद्या सुन्छन्। यसैलाई लिएर कामराज कूट र वाग्भवकूट
 पनि भन्ने चलन छ। सौरखण्डको हादि मन्त्र पनि कामराज कूट
 हो। तर यस्लाई लिएर हादि लोपामुद्रा भनिएको भने होइन।
 सौम्यखण्ड शक्तिकूटात्मक छ। त्यसपछिको चन्द्रकलाखण्डका
 एउटै बीजमा उक्त सवैको समावेश भई समष्टि हुन्छ। यसैले
 “राज्यं देयं शिरोदेयं नदेया षोडशाक्षरी” भनिन्छ। षोडशीको
 विश्रान्ति पनि कही छैन। तत एव नविश्रान्तिः षोडश्यां कथिता
 बुधैः सप्तदशी। अष्टादशी, ऊनविंशी जे जे हुनु पर्छ उनै हुँदै
 जान्छन्। यस्को छेऊ टुप्पो ब्रह्मादि कसैले पनि फेला पाउँदैनन्।

समयमतमा शक्तिका पाँचै त्रिकोण ऊर्ध्व मुख हुन्छन् । शिवका त्रिकोण अधोमुख हुन्छन् । कौलमतमा यस्को उल्टो शक्तिका पाँचै त्रिकोण अधोमुख शिवका चारै त्रिकोण ऊर्ध्वमुख हुन्छन् । त्रिकोण, अष्टकोण, अन्तर्दशार, बहिर्दशार, चतुर्दशार, शक्तिचक्र भनिन्छन् । विन्दु, अष्टदल, षोडशदल, चतुरस्र यी शिवचक्रमा गणना हुन्छन् । शिवचक्र र शक्तिचक्रको तादात्म्य बन्दै अविना भावरूपमा पनि रहन्छन् । जस्तै - त्रिकोणमा विन्दु । अष्टारमा अष्टदल । द्विदशारमा षोडशदल र चतुर्दशारमा भूपुरको ऐक्य कायम हुन्छ र सोही अनुसारको भावना हुन्छ । पशुपतिमा लेखिने श्रीयन्त्रमा शिवचक्र वा शक्तिचक्र मध्ये कुन ऊर्ध्वमुख र कुन अधोमुख हुन्छन् यो पनि कसैले बाहिरीले बताउलान् जस्तो मलाइ लाग्दैन । मन्त्रमा कादि वा हादि कस्को प्रयोग भइराखेको छ । भट्टले कसरी प्रयोग गर्छन् यो पनि थाहा कसैलाई छैन जस्तो विद्वान्हरूको छलफलमा अनुभूत हुन्छ । त्यसैले धर्म शास्त्रमा, पुराणमा, उपनिषदादिमा वर्णित शिवपूजा विधि र न्यास ध्यान आदि देखाउने तान्त्रिक आचारप्रधान भएका पद्धतिले मात्र पशुपतिको पूजाविधान निर्धारण हुन सक्दैन । नेपालमा अधिकांश प्रचलित शुक्लयजुर्वेद शाखाध्यायी पूजारी नभएर कृष्णयजुर्वेदी वा ऋग्वेदी दक्षिणी पञ्चद्रविडमध्येका ब्राह्मण पूजारी राख्नु पनि केवल शिवस्व मुखमा पर्ला भन्ने मात्र होइन अरू पनि धेरै धार्मिक रहस्य भूत कुरा होलान् भन्ने मेरो अनुमान छ । किन कि काट्यो खाने ब्राह्मण त नेपाली नै थिए । त्यो कर्म पनि निन्दित भित्रै पर्दथ्यो । त्यो त नेपालमै बस्दथ्यो । जुठो सूतक बार्ने कुरा त पूजारी भट्टहरूले पनि सा

आफ्नो परिवार र बन्धु बान्धवको गर्ने गर्छन् । यस्ता तर्कहरूले पूजाको रहस्य जिज्ञासा शान्त गर्न सक्दैनन् । त्यसैले पशुपतिको रहस्य भूत पूजा परम्परा थाम्न भट्टको अपरिहार्यता नै देखिन्छ । तर दक्षिणा भेटी घाटी व्यवस्थापन भने नेपालले नै गर्नु पर्ने हुन्छ । आर्थिक खटन पटन नेपाल राज्यको र पूजा विधि खटन पटन दक्षिणी द्राविड ब्राह्मणको हुनु पर्दछ । श्रीचक्रको विन्दु मात्रै भनेर पनि हुँदैन । श्रीयन्त्रको एक विन्दुस्थान स्वाधिष्ठान र दोस्रो विन्दुस्थान सहस्रार हो । सहस्रारको विन्दुलाई विस्फोटन गरी त्यस भित्र पनि अन्य विन्दुको कल्पना गरी पूजा हुन्छ । यो कुरा शायद पशुपतिमा हुन्छ हुन्न थाहा छैन ।

पञ्चदशीको पूजापछि षोडशीको पूजा, त्यसपछि श्रीयन्त्रको स्पन्दीचक्रमा गरिने ब्रह्मरूपिणी गायत्रीको पूजा, पछि श्रीमहाषोडशी पूजा यसपछि पूर्णषडन्वयशाम्भव पूजा, त्यसपछि सर्वाधिकारविद्यापूजा, त्यसपछि चतुष्पाद गायत्री, त्यसपछि पाशुपतत्रय-लघुपाशुपत, मध्यम पाशुपत र महापाशुपतको प्रयोग पूजा गर्नु पर्ने हो र यसपछि महापूर्णाभिषेचन हुनु पर्ने हो । तर पशुपतिमा मूल भट्टलेमात्र षोडशी सुनेको हुन्छ । अरू भट्टले पञ्चदशी विद्यासम्म मात्र लिएकोले मूलभट्ट नहुँदा अरू भट्टले पनि श्रीयन्त्रको पूजा गर्नु पर्ने भएकोले पञ्चदशी पछि नै पाशुपत विद्याको प्रयोग गरिदो हो भन्ने मेरो अनुमान छ । मूल भट्टले षोडशी सम्म जाने पनि श्रीमहाषोडशीको विधान नगरेको र नसुनेको हुँदा पाशुपतत्रयमा सामान्य पाशुपत विद्याकोमात्र यहाँ अनुष्ठान हुन्छ वा पाशुपतत्रयकै प्रयोग हुन्छ कसरी भन्न सकिन्छ ? । श्रीचक्रमा षोडश नित्याका साथ भगवतीको

तादात्म्य छ भने मेरुप्रस्तार । मातृकावर्णका साथ तादात्म्य छ भने कैलाश प्रस्तार । वशिनी आदि वाग्देताका साथ तादात्म्य छ भने भूप्रस्तार भनिन्छ । ईशान - पशुपतिको टाउकोमा लेखिने श्रीयन्त्र कुन प्रस्तारको हो ? कस्ले बताउँछ ? श्रीविद्याका क्रम मध्ये हयग्रीवक्रम, आनन्द भैरवक्रम र दक्षिणामूर्तिक्रम हाल चलेका देखिन्छन् । कुनै क्रममा शुष्कभाव र कुनै क्रममा सरस भावले पनि उपासना हुन्छ । हयग्रीव र आनन्द भैरव क्रममा श्रीविद्याषोडशाक्षरी सम्म र दक्षिणामूर्ति क्रममा श्रीविद्यासप्तदशी सम्म जान्छ भन्ने पनि भनाइ देखिन्छ । श्रीयन्त्रमा लेखिने वृत्तत्रय कुनै मतमा लेखिन्छ कतै लेखिदैन । त्यो छ भने श्रीचक्रको भित्री शारीरिक चक्रसंग तादात्म्य गर्दा मूलाधार-स्वाधिष्ठान चक्रद्वय पछि एक वृत्त रुद्रग्रन्थि । मणिपुर-अनाहतचक्रद्वय पछि अर्को वृत्त विष्णुग्रन्थि । विशुद्धि-आज्ञा चक्रद्वयपछि तेस्रो वृत्त ब्रह्मग्रन्थि भनिन्छ । ग्रन्थित्रय भेद नगरी साधक आज्ञाचक्रमाथि चढ्न सक्दैन । आज्ञाचक्र, मनश्चक्र, सप्तकोशाख्यचक्र, विन्दुचक्र, कलाचक्र, रोधिनीचक्र, नादचक्र, नादान्तचक्र, शक्तिचक्र, व्यापिकाचक्र, समनाचक्र, गुरुपद्मचक्र, अधोमुखमनश्चक्र, अधोमुखउन्मनीचक्र, महाविन्दुचक्र, सहस्रारचक्र यी षोडशचक्र सुन्दरी विद्याको क्षेत्र हो । आज्ञाचक्र काली कल्प र सुन्दरीकल्प दुवैमा गणना हुन्छ । आज्ञाचक्रदेखि अधःसहस्रार सम्मका चक्रहरू प्रायः सवैलाइ थाहै छ । कालीकल्पमा समेटिन्छन् ब्राह्मण साधकहरू अन्धतामिस्र र तामिस्र चक्रक्षेत्र छोडेर मणिपूरबाटै साधना शुरु गर्ने पनि छन् । मणिपूरमै साधकलाई पहिलो भ्रमट भगवतीको प्रत्यक्ष हुन्छ । शङ्कराचार्यको मतमा

चतुर्भुजा सुन्दरी र अरु कसै कसैको मतमा दशभुजा भगवती साक्षात् हुन्छिन् भन्ने छ । श्रीचक्रमा तलबाट माथि पूजा गर्दै उक्लनेक्रम संहार हो । कौलले यही क्रमले गर्छन् । माथिबाट पूजा गर्दै तल भर्ने क्रम सृष्टि हो समयीले त्यसै गर्छन् ।

स्थितिक्रममा भने तलबाट पोडशदलपछि आउने अष्टदल सम्म पूजा गरे पछि त्यहीं विन्दुको पूजा गरी चतुर्दशकोण देखि त्रिकोणसम्म पूजा हुन्छ भन्छन् । अनाख्या र भासा पूजाक्रम माथि पुगेका अवधूतसंग बुभुदा नै बेस हुन्छ । तै पनि विन्दुभित्रका अन्तर्विन्दुमा ती पूजा गरिन्छन् भन्ने सङ्केत सम्म मैले गरिदिनै पर्छ । यसले सामान्य जिज्ञासा शान्त होला । श्रीचक्रमा विन्दु एक देखेर हुँदैन । त्यसै विन्दुलाई विन्दुयुग्म सम्भ्री ब्रह्मचारीले पूजा गर्छ । विन्दुद्वयमा एक विन्दु साधक एकविन्दु सेव्य हुन्छ । विन्दुद्वय विसर्ग (:) रूप पर्ने हुँदा र विसर्गको सृष्टि भन्ने अर्थ हुँदा यो पूजा सृष्टिरूप मानिन्छ ।

गृहस्थले स्थितिक्रमले विन्दुत्रयको पूजा गर्छ । एकविन्दु आफू, एक विन्दु गृहिणी, एक विन्दु चक्रराट् हुन्छ । यसबाट अनुस्वाररविसर्ग (;:) समेटिन्छन् । त्यसैले गृहस्थले पूजाकालमा सेव्यसंग ऐकमत्य अनुस्वार र पूजा अतिरिक्त कालमा विसर्ग सेव्यसेवकभावना गर्नुपर्छ । वानप्रस्थीले उक्तविन्दुत्रयलाई स्वरूप भूत एकविन्दु आफूमा समेट्दै संहारक्रमले उपासना गर्छ । पशुपतिको पूजा गृहस्थको हो कसरी गर्छन् भट्टनै जानुन् । वानप्रस्थीको उपासनामा चारविन्दु र सन्यासीको उपासनामा पाँच छ सात हुँदै उपासना गरिन्छ । यसैलाई स्वराट्चक्र, विराट्चक्र, सम्राट्चक्र, विराजचक्र, विश्वरूपचक्र, शत्रुजिच्चक्र,

स्वात्मचक्र पूजा भनिन्छ ।

कौलक्रममा भगवतिलाई कौलिनी भनिन्छ । प्रत्यक्ष मपञ्चकको प्रयोग हुन्छ । तर समय मतमा भने मानसिक मपञ्चकको प्रयोग हुन्छ - जस्तै सहस्रारबाट निक्लिएको सुधापान-मद्यपान । कामक्रोधादि पशुलाई ज्ञानखड्गले मारेर त्यो भक्षण मांस भक्षण । इन्द्रियनिरोध - मत्स्य भक्षण । आशा तृष्णा निरोध - मुद्रा । मन, प्राण, जीवलाई कुण्डलिनी जागरण पूर्वक सुषुम्णामा प्रवेश गराउनु मैथुन गर्नु हो । यति गरे पछि "परिश्रुतं भक्षमाद्यं पलं च" त्रिपुरामहोपनिषद् श्रुति वाक्यको सम्मान भइ हाल्छ, बाहिरी प्रत्यक्ष मदिरा, मांस, मत्स्य, मुद्रा र मैथुनले पूजा र प्रसाद भक्षण गर्नु पर्दैन । यो वाममार्गीलाई नै समयाचारी दक्षिणमार्गीहरूले छोडिदिएका छन् । तान्त्रिक योगीहरूको लागि सिद्धासन, पद्मासन आदि उड्डीयानबन्ध, जालन्धरबन्ध, महामुद्रा, महाबन्ध, महावेध आदि र कामरूप, जालन्धर, पूर्णगिरि, ओड्ढ्याण आदि पीठ ज्ञानसंगै चक्रस्थ रश्मिरूप देवताहरूको परिचय आधार आदि सवैसंग परिचित हुनु जरूरी छ । यथा पिण्डे तथा ब्रह्माण्डे - अनन्त ब्रह्माण्डको नमुना श्रीचक्र हो, त्यो पिण्डै भित्र छ । त्यसैले सच्चा खोजी कर्ता उपासकले बाहिर भौतारिनु पर्दैन । शैव र शाक्त दर्शनमा प्रसिद्ध ३६ तत्त्व छन् । ती यसप्रकार छन्-

१. प्रकृति

२. मन, बुद्धि, अहङ्कार (अन्तः करणका तीन भाग)

३. आँखा, कान, नाक, जिभ्रो, छाला (ज्ञानेन्द्रियका पाँच भाग)

४. हात, खुट्टा, पायु, उपस्थ, वाक् (कर्मेन्द्रियका पाँच भाग)

५. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध (तन्मात्राका पाँच भाग)

६. पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश (यी महाभूत पाँच)

जम्मा यी चौविस तत्त्वलाई आगममा आत्मतत्त्व भनिन्छ ।

यस्तै - पुरुष, नियति, काल, राग, अविद्या, कला, माया यी सात तत्त्वलाई विद्यातत्त्व भनिन्छ ।

यसै गरी - शिव, शक्ति, सदाशिव, ईश्वर, शुद्धविद्या यी पाँच तत्त्वलाई शिवतत्त्व भनिन्छ ।

यसैले तन्त्राचार्यहरू जल आचमन गर्दा -आत्मतत्त्वाय नमः स्वाहा, विद्यातत्त्वाय नमः स्वाहा, शिवतत्त्वाय नमः स्वाहा भन्ने गर्छन् । मन्दिर निर्माणमा पनि यस्को ख्याल गरिन्छ । पशुपतिमा पशुपति वसेको तलासमेत जम्मा ३ तला छन् । माथि गजुर छ । अधिष्ठान श्रीचक्राकारमा भगवान् पशुपतिनाथ खडा छन् । मन्दिर आत्मतत्त्व, विद्यातत्त्व र शिवतत्त्वमा कल्पित छ । गजुर तत्त्वोत्तीर्ण र तत्त्वोत्तीर्ण-तत्त्वात्मक छ । तत्त्वोत्तीर्ण अवस्थामा पशुपति सैतीसौं पुग्छन् भने तत्त्वोत्तीर्ण-तत्त्वात्मक अवस्थामा भगवान् अठतीसौं अवस्थाका हुन्छन् । साधकहरू तत्त्वोत्तीर्ण अवस्थामा पुगेपछि शिवत्वलाभ गर्छन् तर परमशिवत्वको लाभ भने सम्पन्न भइ सकेको हुँदैन । शिवत्वलाभ पछि उसैले मात्र सो अवस्थाको उद्घाटन गर्छ । प्राशुपतदर्शनमा मायामाथि पुगेका जीवहरूको सृष्टि मायाले गर्दै साक्षात् शिवले नै गर्छ तर यो शिव तत्त्वोत्तीर्ण शिव होइन यो त शिवतत्त्वभित्रकै शिव हो भन्ने बुझ्नु पर्छ । पशुपतिको दर्शन पछि बाहिरिने वेलामा गजुरको दर्शन हुन्छ । त्यहाँ पाँच ओटा चुचुरा छन् । बीचको ठूलो शिव, ईशानको हरि, आग्नेयको सूर्य, नैऋत्यको गणेश र वायव्यको

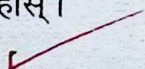
देवी हुन् । यसैलाई शिव पाञ्चायन मानिन्छ ।

गुह्येश्वरी जान नभ्याउनेले पूर्व तोरणको कृष्णको टाउकाको कलश र पाउ दर्शन गरे पछि गुह्येश्वरी दर्शन भइहाल्छ । पशुपतिको एकमुखको मात्रै दर्शनले पनि सवै मुख त्यहीँ भएकोले सवै दर्शन भइ हाल्छ । गुह्येश्वरी र त्यहीँको भैरव दर्शनले गुह्येश्वरी पशुपति दर्शन भइ हाल्छ । जस्लाई फुर्सद छैन घरबाट, बाटोबाटै, काम गर्दा गर्दै स्मरणमात्रै गर्दा पनि दर्शनको फल भइ हाल्छ । जस्लाई फुर्सद छ तिनीहरूले प्रतिदिन मैले भने जति दर्शन गर्न सक्छन् भने सुनमा सुगन्ध थपिन्छ ।

कतिपय देवता जान्दाजान्दै पनि मैले छुटाएको छु । कुन कुन देवताको दर्शनको फल के हुन्छ भन्ने कुरा सवैको नभए पनि केहीको लेख्न सकिन्थ्यो त्यो पनि लेख्न नसकेकोमा क्षमा चाहन्छु ।

“अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक” भन्ने नियमले दर्शन गर्नु होला । पशुपतिको गजुरबाटै तत्त्वात्मक र तत्त्वोत्तीर्ण अवस्था प्रकट हुन्छ । पशुपतिको सम्बन्धमा लेख्नु र भन्नु पर्ने कुरा अझै छन् तर संक्षेपमा मात्र केही कुरा राखेको छु । गुह्येश्वरीको वारेमा त जानेका अति आवश्यक कुरा पनि मैले लेखेको छैन । यो भन्दा बाहेक अन्य देवताको रहस्य सम्बन्धमा यस लेखमा केही जानेको पनि लेखेको छैन । लेखमा तान्त्रिकहरूको प्राचीन मर्यादा अनुसार लेखेकै कुरामा पनि केही गोप्य राखेको छ । विद्वान्हरूलाई नाथेले यति पनि बुझेको रहेनछ भन्ने ठाउँ पनि प्रशस्त दिएको छ । शिला लेख, ताम्रलेख, भुर्जपत्र आदि र ऐतिहासिक विश्लेषण विद्वान्हरूलाई थोर बहुत थाहा भए पनि पशुपतिको मन्दिरमा जगका ईटा कति छन् कस्ता छन् । मन्दिर कुन कुन तलामा कति कति र कस्ता कस्ता ईटा सामग्री छन् । भैरव भैरवी लगायत अन्य मन्दिरावरण

देवता तोरणमा हात हतियार, बाहन, खुट्टाका मुद्रा, हातका मुद्रा
 आदि आदि थुप्रै कुरामा अध्ययन हुनु जरुरी छ । विद्वानहरूलाई
 वृत्ति दिएर राज्यले अध्ययनमा लगाउनु पर्छ । धेरै वर्षको मिहिनेत
 पछि मात्रै पल्लवित र विकसित दृष्टिले गाढ रहस्यभूत तत्त्व फेला
 पार्न सक्छ । जस्बाट वेदावेद प्रकट हुन्छन् त्यस्ताई श्रुतिका मन्त्रले
 पुष्ट गर्ने र अनादि अनन्त सिद्ध तत्त्वलाई इतिहासका तिथि मितिमा
 बाध्नेमा मेरो रुचि छैन । यस्मा क्षमा मागदै लेख बन्द गर्दछु । शिव
 शक्तिको जय होस् ।

योगः कर्मसु कौशलम्

जो शास्त्रीय विधिपूर्वक कर्म गर्छ । दक्षता साथ कर्म गर्छ । त्रुटिरहित छिद्ररहित कर्माङ्गसहित अङ्गी कर्मलाई मिहिनेत गरेर सम्पन्न गर्छ । कर्मफलाकाङ्क्षा चित्तमा उठ्दैन । निषिद्धकर्म अर्थात् विकर्मबाट बन्छ । इन्द्रियलाई रोकेर कर्म नगरी वस्तुलाई नैष्कर्म्य अर्थात् कर्माभाव मान्दैन । यस्तो व्यक्तिबाट सम्पन्न हुने कर्मलाई 'योग' भनिन्छ ।

निर्गुण ब्रह्मभित्र निर्गुण शक्ति लुकेको छ । निर्गुण शक्तिभित्र निर्गुण ब्रह्म लुकेको छ । यसैको परस्परमा खोज हो योग । म नै निर्गुण ब्रह्म हुँ, म निर्गुण शक्तिलाई खोज्छु, म नै निर्गुण शक्ति हुँ, निर्गुण ब्रह्मलाई खोज्छु यो आफै भित्रको खोजनै योग हो । यस खोजको लागि धेरै विधाको प्रयोग भएको छ । ती मध्ये मुख्यतया चार विधामा अधिकांश योगीहरूले साधना गरेका छन् । ती हुन् :- लययोग, हठयोग, मन्त्रयोग र राजयोग । यी मध्ये लययोगकामात्रै पनि भेदहरू सवालाख छन् । एकलाख पच्चीसहजार लययोगमध्ये नादानुसन्धानलाई मुख्य मानिन्छ ।

हठयोगमा भने वायु-प्राणको प्रयोग गरिन्छ । प्राण भन्नाले मुख्यतः प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त, धनञ्जय यी सवै वायुलाई रेचक, पूरक, कुम्भकद्वारा नाडीहरूमार्फत प्रयोगमा ल्याउनुलाई हठयोग भनिन्छ । नाडीहरू भन्नाले खरवौंमा छन् । मुख्यतः तीनकरोड पचासलाख, तीमध्ये मुख्यतः बहत्तरहजार, तीमध्ये मुख्यतः बहत्तर, तीमध्ये मुख्यतः चौध, तीमध्ये मुख्यतः इडा, पिङ्गला, सुषुम्णा । त्यस भित्रका छ

चक्रसहित सहस्रारको जागरण सामान्य हठयोग हो भने ती मध्ये सुषुम्णा भित्रका वज्रा, चित्रा र ब्राह्मी । ब्राह्मी भित्र कुण्डलिनी, त्यसभित्रका चक्रसहितको जागरण यो तान्त्रिक योगको साधना हो ।

सुषुम्णा भित्रका मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, आज्ञा, सहस्रार यी चक्रहरु साधारण हठयोगका साधना आधार हुन् भने तान्त्रिक योगका साधना आधार ती र वज्रा, चित्रा, ब्राह्मी भित्रका चक्राधार संगै कुण्डलिनी शक्तिभित्र वस्ने चक्रहरु समेत हुन् ।

इडा र पिङ्गलालाई सुषुम्णामा विलय गरेर ऊर्ध्व सहस्रार सहित षट्चक्र जागरण हठ योग हो । ह भनेको सूर्य, ठ भनेको चन्द्र त्यसको प्रतिनिधित्व बाहिरीरूपमा शरीर भित्र पिङ्गला र इडा नाडीले गर्ने हुँदा नाक को दाहिने प्वाल र नाकको देब्रे प्वालबाट एक एक घण्टामा फेरिने वायुलाई समाप्त गरी बीचको सुषुम्णामा विलय गर्नु अर्थात् सूर्य र चन्द्रलाई एक ठाउँमा जोड्नुलाई 'हठ' भनिन्छ ।

तान्त्रिक योगीहरु त चक्रहरुको संख्या धेरै गन्दछन् जस्तै अधःसहस्रार, विषुव, अष्टार, मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपुर, स्वस्तिक, अनाहत, विशुद्धि, लम्बिका, आज्ञा, मनश्चक्र, सप्तकोशाख्य, बिन्दु, कला, रोधिनी, नाद, नादान्त, शक्ति, व्यापिका, समना, गुरुपद्म, अधोमुखमनश्चक्र, उन्मनी, महाबिन्दु, ऊर्ध्वसहस्रार यी सामान्य चक्र हुन् भने ॐ लाई दुई सौ छपन्न मात्रामा टुक्न्याउँदा हुने दुइसौ छपन्न चक्र र ॐ लाई

तन्मात्रामा टुक्याउँदा हुन आउने अनन्त तन्मात्रालाई नै चक्रमानी अनन्त चक्र र त्यस्का अधिष्ठाता अनन्त शक्ति र अनन्त भैरव मानिन्छन्। यसैलाई तान्त्रिक योग पनि भनिन्छ। तान्त्रिक योगको उचाइमा जान उपर्युक्त हठयोग साधन मात्र हो साध्य होइन।

लालानाथजीले एउटा चित्र सिद्धयोगी ब्रह्मचारी षडानन्दसंग उपलब्ध षट्चक्रयोग चिन्तन भनेर मलाई दिनुभएको थियो त्यो त्यति बुझिदैन। तर पनि दश, एघार चक्रदेवता र पैताला भन्दा तल चार चक्रदेवता रहेको नक्सा छ त्यो षट्चक्रचिन्तनात्मक हठयोगको होइन भनी बुझ्नुपर्दछ।

यस्ता खालका चित्रहरु धेरै पाइन्छन् जसमा ऊर्ध्वसहस्रार भन्दा माथि पन्ध्र सोह्र तह र पैतालाभन्दा तल कालाग्निरुद्र भुवन भन्दा तल आठ नौ तह सम्मका पनि पाइन्छन्। तर महायोगी प्रत्यक्षगम्य तहहरु सबैलाई प्रत्यक्ष हुँदैनन्। महायोगेश्वरेश्वर शिवले के भन्छन् त्यो शास्त्र केलाउँदा केही कुरामात्र मान्छेलाई थाहा छ। तन्त्रयोगको भेड पाउने कुरै नगरौं छेउ सम्म जान सके पनि हालका साधकहरुको लागि काफी हुन्छ। तन्त्रयोगमा भावनाको प्रयोग हुन्छ।

अर्को हो मन्त्र योग। यसमा मन्त्रको सँस्कार मन्त्रमलापकरण प्राणनिरोधपूर्वक जप ध्यान पुरश्चरण आदि कर्म गरिन्छ। मन्त्र, चक्र, देवता, गुरु, आत्मा, ईश्वरलाई ऐक्य गरी वारम्बार मन्त्र जपिरहनु मन्त्रार्थ चिन्तन गरिरहनुको नाम हो मन्त्राभ्यास र मन्त्रयोग। यसैलाई मन्त्रयोग भनिन्छ।

अर्को योग हो राजयोग। स्वयंमा यो कुनै साधना होइन

उक्त सवै प्रकारका योगबाट निस्कने परिणति चित्तवृत्तिराहित्य नै राजयोगको लक्षण हो । स्वरूपसाक्षत्कारमा अव्यवहित पूर्ववर्ती भएकोले यसलाई राजयोग संज्ञा दिएर साधन मानिएता पनि सवैयोगको परिणामस्वरूप भएकाले यो स्वतःसिद्ध योगको अवस्था हो भनी बुझ्दा हुन्छ ।

त्यसैले यी सवै कुरालाई समेटेर यसो भनिन्छ -

यश्चित्तसन्ततलयः स लयः प्रदिष्टो

यस्तु प्रभञ्जनविधानरतो हठः सः ।

यो मन्त्रमूर्तिवशगः स तु मन्त्रयोगो

यश्चित्तवृत्तिरहितः स तु राजयोगः ॥

यी मध्ये षडानन्द ब्रह्मचारीले गरेको योग चाही मन्त्र योग नै होला भन्ने मेरो अनुमान छ । किन भने मैले काठमाडौंमा वि.सं. २०२२ सालमा जनकपुर ज्ञानकूपबाट सँस्कृत छात्रावासमा प्रतिनिधि कोटाको रूपमा आइ पढ्न थालें । त्यस बेलाका प्रसिद्ध विद्वान् पद्मप्रसाद भट्टराईसंग मैले ख वर्ग विषय न्याय लिएकोले गुरुलाई पक्षाघात हुँदा पनि उहाँसंग पढ्दथे । मेरा गुरु पद्मप्रसाद भट्टराई काठमाडौंमा छात्र भई पढ्दा उहाँले षडानन्द ब्रह्मचारीलाई गायत्री अनुष्ठानमा टेकुमा वसेको देखेको भन्नु हुन्थ्यो । त्यो आधारमा मैले भन्नु पर्दा उहाँले मन्त्रयोगनै गरेको हुनु पर्छ ।

केही सय वर्षयता हठयोग दुःसाध्य भइ सकेको छ र तन्त्रयोग त भगवान् श्री कृष्ण पछि प्रयोगात्मक विधामा समाप्तप्राय छ । यी विधाको प्रयोग, परीक्षण, निरीक्षण र पुनर्जागरण हालको

भारतीय उपमहाद्वीपको सोच र शैलीमा असम्भव छ ।

✓ प्रा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी, खेचरी, गोचरी, दिक्चरी, भूचरी आदि शक्तिहरु मन्त्रसाधकलाई प्रत्यक्ष हुन्छन् । निर्विषय चित्तमा सिद्धिको उदय हुन्छ । सिद्धिका मुख्यतः दुई भेद छन् जन्म र नित्य गुणात्मक सिद्धि कल्पित र जन्म हो भने आत्मसाक्षात्कारजन्य अकल्पित नित्य सिद्धि हो । गुणात्मक जन्म सिद्धिले पनि आश्चर्यजनक काम गर्न सक्छ । पानी माथि हिडेर नदी तर्नु , आकाशमा उड्नु, नदेखिनु, स्वरूप परिवर्तन गर्नु आदि जस्ता गुणात्मक जन्म सिद्धि हुन्, यी स्थायी छैनन् । खर्च गर्दै जाँदा यसै जन्ममा वा जन्म जन्मान्तरमा सकिन्छन् । स्वरूपसाक्षात्कारजन्य अकल्पित नित्य सिद्धि चाही कहिले पनि सकिदैनन् ।

षडानन्द ब्रह्मचारीको कुन सिद्धि हो त्यो उहाँलेमात्र बताउन सक्नु हुन्थ्यो होला । मैले त केवल सिद्ध हुनुहुन्थ्यो भन्ने मात्र सुनेको छु ।

ॐ सूक्ष्माति सूक्ष्म हुँदै काल सूक्ष्मातिसूक्ष्म हुन्छ । काल सूक्ष्मातिसूक्ष्म हुँदै ॐ सूक्ष्मातिसूक्ष्म हुन्छ । यहाँ ॐ भन्नाले मन्त्र बुझ्नु पर्छ । सबै मन्त्रको अभिन्ननिमित्तोपादान कारण ॐ हो र ॐ को अभिन्न निमित्तोपादान नाद हो । नाद परब्रह्मात्मक छ । त्यसैले नादको साक्षात्कारमा सम्पूर्ण शास्त्रको साक्षात्कार र ब्रह्मसाक्षात्कार समेत असम्भव छैन ।

त्यसै हुँदा 'पलालमिव धान्यार्थी त्यजेत् शास्त्राण्यशेषतः' भनेर विद्वत्सन्यास लिनेहरु पनि ॐ जप्न छोड्दैनन् । वस्तुतः

सवै साधनामा सवैसाधनको सूक्ष्मरूपमा भेट भएको हुन्छ । त्यसैले मन्त्रसाधनामा हठयोग तन्त्रयोग र लय योगको समेत भेट भए जस्तै परस्परमा एक अर्कामा सवै गुथिन पुग्छन् । तर पनि विशेष्यताले आ-आफ्ना आकार धारण गरेकै हुन्छन् ।

त्यसैले जप, तप, योग, ध्यान सवै योगमा तलबाट माथिजाँदा १ सृष्टिको मूल शुक्ल रक्तविन्दु । २ महामण्डूक । ३ कालाग्निरुद्र । ४ शेषशायी महाविष्णु । ५ महाकूर्म । ६ महावराह । ७ पृथ्वी । ८ वासुकि । त्यस माथि अधः सहस्रारदेखि ऊर्ध्वसहस्रार सम्मका र त्यो भन्दा पनि माथिका पन्ध्र सोह्र तह सम्मका उल्लिखित चक्र पत्र अवस्था देवता आदिको पूरापूर जानकारी ब्रह्मीभूत संसिद्ध महायोगीको अधीनस्थ विषय हो अरुबाट यो ज्ञान सम्भव छैन । माथिबाट तल भर्ने क्रम र तलबाट माथि जाने क्रममा केही दिग्दर्शनमात्र गर्न खोजेको हूँ । सवै ठाउँ र सवै क्रममा हुवहु यही क्रम, यिनै संख्या तह चक्र र यिनै देवता मिल्छन् भन्ने कुरा छैन । कला, नाद, बिन्दुको साधनामा गुरुपरम्पराको अनुसार भावना तदनुसार चक्र, तदनुसार तत्त्व, तदनुसार वर्ण, तदनुसार सिद्धि । यसै हुँदा योगलाई कुनै एक विधामा राखेर हेर्न सकिदैन । त्यसैले कर्मयोग, भक्तियोग, ज्ञानयोग यी सवैलाई योगै योग भन्ने चलन छ ।

त्यसैले काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य जस्ता मनुष्यजीवनका शत्रुहरुलाई पनि योगमा परिणत गर्ने विज्ञान छ । कामादिको वैज्ञानिक प्रयोगात्मक योगले नै गोपिनी, कंश, शिशुपाल आदिलाई परमात्मामा एकीभूत गरे । योग विज्ञान हो

विज्ञानवेत्ताले जुनसुकै वस्तुलाई पनि जुनसुकैरूपमा परिणत गर्न सक्छ । यसै हुँदा यथार्थयोगवेत्ताको निन्दा स्तुति सबैतिर सधैं हुने गरेको छ । यसको उदाहरणमा महादेव, काली र कृष्णलाई लिन सकिन्छ ।

आज पनि योगवेत्ता लोकोत्तर सिद्ध भयो भने असमीक्ष्य चरित्र हुँदा कसैले ढोग्ने र कसैले थुक्ने गरेकै हुन्छन् । कसैका लागि ढोंगी ठग र कसैको लागि सज्जन सिद्ध हुन्छ । षडानन्द ब्रह्मचारीको भने सज्जनता सिद्धि र योगदान नेपाली समाजमा अमर छ । रहिरहने छ । यस्ता साधुलाई मेरो शतशः प्रणाम छ ।

पृथ्वीका सबै तत्त्वहरु सहित पृथ्वी तन्मात्रामा, त्यसै गरी त्यो तन्मात्रा जल तन्मात्रामा, त्यसै गरी त्यो तन्मात्रा तेजस्तन्मात्रा, त्यसै गरी त्यो तन्मात्रा वायुतन्मात्रामा, त्यसैगरी त्यो तन्मात्रा आकाशतन्मात्रामा र मन समेत ती तन्मात्रा अहङ्कारमा, अहङ्कार महत्तत्त्व प्रकृतिमा, प्रकृति पुरुषमा, पुरुष कालमा, काल ईश्वरमा । ईश्वर आत्मा-ब्रह्ममा डुब्छन् । उच्छिन्न हुन्छन् । केही पनि कलनीय पदार्थ त्यो स्थितिमा नभएकोले कला, नाद, विन्दु, अध्वा, भुवन, चक्र, देवता, तत्त्व, ऊर्ध्व, अधः, तिर्यक्, दिशा, विदिशा, तँ, म, तेरो, मेरो, ज्ञान, अज्ञान, माया, विद्या, चेतन, जड, कल्पना, भावना, सबै समाप्त भएकाले महाकाल पनि समाप्त हुन्छ भने सौर, चान्द्र, नाक्षत्र, सावन, बार्हस्पत्य आदि साधार-सोपाधिक अल्पकालको त कुरै छोडौं श्रुति स्मृति विहित कर्महरु तिथि वार नक्षत्र योग करण साधार-सोपाधिक काल संग सम्बद्ध छन् । त्यसैले महाकालेश्वरी काली र महाकालेश्वर

शिवलाई श्रुतिस्मृति आदि शास्त्र प्रतिपाद्य विधि निषेधले छुदैन । त्यस कारण कतिपय तन्त्रहरुमा निषिद्ध आचरणलाई पनि अनुष्ठानको रूपमा अपनइएको छ, यसैलाई अवैदिक उपासना भनिन्छ । योगीले महाकाल पनि समाप्त गरिसकेकोले त्यस्को अवस्था पनि शिव वरावरै हो । योगको गन्तव्य पनि यही हो । स्वरूपबोध सबै शास्त्रको अन्तिम लक्ष्य हो । योगलाई त्यो भन्दा भिन्न मान्न सकिन्न ।

अनित्यताको बोधको लागि योगीले पदार्थको प्रलयचिन्तन गरेको हुन्छ । पृथ्वी जलमा । जल तेजमा । तेज वायुमा । वायु आकाशमा । ती तन्मात्रा अहङ्कारमा । अहङ्कार महत्तत्त्वमा । महत्तत्त्व प्रकृतिमा । प्रकृति मायामा । माया महामायामा । महामाया चितिमा । चिति परामा । परा अधिष्ठानमा लीन हुन्छन् । अर्थात् उच्छिन्न हुन्छन् । अधिष्ठान आफैं हो । आफ्नो स्वरूप हो । त्यसैले सबै पदार्थ आफैंबाट आफैंमा उदाउँछन् आफैंमा अस्ताउँछन् । यसको लागि योगीले पैतालाभन्दा पनि तलैबाट साधना शुरु गर्छ सम्पूर्ण चक्र भेद गर्दै आज्ञामा उक्लन्छ त्यस माथि बिन्दु, अर्धचन्द्र, रोधिनी, नाद, नादान्त, शक्ति, व्यापिका, समना, उन्मना हुँदै माथि उक्लन्छ अनि आफू के रहेछ भन्ने बुझ्नमा आउँछ । अनि सृष्टि, स्थिति, प्रलय, अनाख्या र भासाको नाटक कुनै अनौठो लाग्दैन । स्त्री, पुरुष, जन्म, मृत्यु, रात, दिन, ज्ञान, अज्ञान, बन्ध मोक्ष, सुख, दुःख, यावत् सबै नाटकमा सीमित हुँदा शास्त्र र शास्त्रजन्य ज्ञान विधि निषेध लीलामात्र ठहर्छन् ।

कसै कसैले यो अवस्था उपलब्ध गर्छन् । जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीय, तुरीयातीत र अवस्थातीतमा आफूलाई महशूस गर्नु ख्याल ठट्टा होइन । विना साधना र विना संसिद्धिको नक्कल गर्न खोज्दा दुर्गति पनि हुन सक्छ । यसैले यी काम गर्दा सावधानी जरुरी छ ।

दृष्ट, श्रुत, कल्पित आदि कुनै कुरामा पनि अङ्किनेले योग प्राप्त गर्न सक्दैन । कुनै पनि कुरामा नअङ्किनेले मात्र योग उपलब्ध गर्छ । सिद्धयोगीको अनुभवमा विश्वातीत र विश्वात्मक अवस्थामा कुनै अन्तर रहदैन । यही हो योगको रहस्य ।

कुण्डलिनी स्वरूप र जागरण

पौरस्त्य शास्त्रमा कर्मयोग, उपासनायोग र ज्ञानयोगको चर्चा भएको कुरा धेरैलाई थाहै भएको विषय हो । जसलाई कर्मकाण्ड, उपासनाकाण्ड र ज्ञानकाण्ड भन्ने गरिन्छ । “नित्यं विज्ञान मानन्दं ब्रह्म” यो श्रुति अनुसार ब्रह्म आनन्दस्वरूप छ । “जीवो ब्रह्मैव नापरः” भन्दै शङ्कराचार्य जस्ता वेदान्त विद्वान्हरू “तत्त्वमसि” जस्ता श्रुतिमहावाक्य केलाले जहदजहल्लक्षणाद्वारा जीवलाई पनि चैतन्यानन्दाभिन्न ब्रह्म नै मान्दै आएका छन् । दार्शनिकहरू मल, विक्षेप र आवरणले गर्दा स्वरूपस्थितिको जीवलाई अनुभूति नभएको भन्दै कर्मद्वारा मल, उपासनाद्वारा विक्षेप, ज्ञानद्वारा आवरण हट्ने कुरा गरेर पात्रता अनुसार त्यसैमा डट्ने गर्दछन् ।

सांख्यवादीहरू तत्त्वचिन्तनलाई प्रधानता दिन्छन् भने योगीहरू अष्टाङ्गयोगलाई महत्त्वदिदै जीव कृतकृत्य हुने कुरा स्वीकार्छन् । स्वस्वरूपानुसन्धानलाई भक्ति मान्ने भक्तहरू अद्वैती नै हुन् भने । नित्यभगवद्धाममा प्रवेश गर्दै सेव्यसेवकभावरूप नित्यकैङ्कर्यको प्राप्तिनै जीवको परमपुरुषार्थ हो भन्ने भक्तहरू द्वैती हुन् । भक्तहरू सृष्टि, स्थिति, प्रलयलाई भगवल्लीलाकारूपमा स्वीकार गर्छन् । उच्च भगवद्भक्तहरू सालोक्य, सारूप्य, सामीप्य, सार्ष्टि र सायुज्य समेत चाहदैनन् । भगवान्मा अविच्छिन्न परमप्रेमप्राकट्यनै परमपुरुषार्थ मान्दछन् ।

विश्वमा सृष्ट स्थावर जङ्गम योनिमा मनुष्ययोनिलाई महत्त्वपूर्णयोनिकारूपमा शास्त्रमा चर्चा भएको पाइन्छ । यति

महत्त्वपूर्ण मान्नुको मतलव कार्य र अकार्यप्रतिको विवेक निरन्तर रूपमा मनुष्यको अन्तरात्मामा उठिरहेको अनुभव हुनु हो। यस्तो दुर्लभ मनुष्य योनि पाएकोमा यसबाट जीवलाई उच्च भन्दा उच्च फाइदामा कसरी उकाल्ने भनेर मनुष्यले सोच्नु स्वाभाविकै हो।

यसै क्रममा निगम, आगम, सूत्र, स्मृति, पुराण, दर्शन आदिको खोज, अपौरुषेय र पौरुषेय को विभाग प्रमाणका भेद, प्रमाण परीक्षण, परमप्रमाणको कल्पना वैदिक अवैदिक आदि विचार उठ्ने गर्दछन्। साधनाका विविध स्वरूपको खोज र कल्पना गर्ने गरिन्छ। यसै हुँदा शैव, शाक्त, वैष्णव, सौर, गाणपत, बौद्ध, जैन आदि मतहरू निसृत हुन्छन्। इस्लाम, क्रिश्चियन, जरस्थुस्त आदिका पनि साधना प्रकार भिन्दा भिन्दै हुन सक्छन्। सन्सारभरीनै चिन्तकहरूका अगणित चिन्तनप्रवाह चलिरहेका छन्। विचार सोच अध्ययन अनुसन्धानको कुनै कमि छैन। विज्ञानको विकासले ठूलो छलाङ्ग लगाएको छ। तै पनि मनुष्यको आन्तरिक विकासमा छलाङ्ग देख्न पाइएको छैन। आज भन्दा सयौं वर्ष अघाडि मनुष्यमा जस्तो अहङ्कार, असत्य, पैशुन्य, काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य थियो, आजको मनुष्यमा पनि त्यो छदै छ। पृथ्वीभन्दा धेरै टाढाको ग्रहमा छलाङ्ग लगाउने मनुष्य आफूभित्र भने एक अङ्गुल पनि उठ्न सकेको देखिदैन यस्को के कारण होला ?

म भन्दा हजारौं वर्ष अघिका मेरा पूर्वजलाई हेर्दा त म अझै आफूलाई तल भरेको अनुभव गर्दै छु। यस्तो किन हुन गयो भनि विचार गर्दा आफू भित्रको ढिकुटीको खोजको कमीले यसो हुन

गएको भन्ने मेरो निष्कर्ष रहेको छ । भित्र खोजी गर्ने विविध उपाय मध्ये आफैं भित्रको कुण्डलिनी शक्तिको खोज पनि एक उपाय रहेछ भन्ने सोच अनुसार त्यसलाई खोज्ने क्रममा न पाए पनि बाटो चाँही यो पनि रहेछ भन्ने लागेर यो कुरा लेख्न लागेको हुँ । जसलाई शाक्त साधकहरूले आफैं भित्रको शक्तिको खोज भन्दछन् ।

आफ्नो नित्य विज्ञान आनन्द ब्रह्म स्वरूपको उपलब्धिमा कुण्डलिनी जागरण एक अचुक उपायको रूपमा तन्त्रदर्शनमा बताइएको छ । महायोगको ज्ञानद्वारा कुण्डलिनीले समस्त चक्रहरूको उद्घाटन पछि महेश्वर्य र महासामर्थ्यको जुन साधकमा उदय हुन्छ त्यसले मात्रै अन्तस्त्वत्त्वलाई प्रकटन गर्न सक्छ । यो कुण्डलिनी शक्ति मनुष्यशरीर भित्र कहाँ पसेको छ त भन्दा यो शरीर अनन्त नाडी जालले बनेको छ । मेरुदण्ड आधार चक्रबाट ग्रीवाको अन्तसम्म गएको छ । ऊर्ध्वसहस्रारको माथिल्लो हिस्सालाई अकुल चक्र भनेर तन्त्रशास्त्रमा उल्लेख छ । त्यसमा प्रवेश गर्ने ठाउँमा ब्रह्मरन्ध्र छ । त्यो हुँदै केही नाडीहरू तल भर्छन् र मेरुदण्ड हुँदै मूलाधार र त्यो भन्दा पनि तल पैतालामा बुढी औंलाको टुप्पो कालाग्नि रुद्र भुवनसम्म पुग्छन् । केही नाडी निस्कने मूल स्थानभने गुदद्वारभन्दा दुई अङ्गुल माथि मेढू (लिङ्ग) भन्दा दुई अङ्गुल तल चारअङ्गुल विस्तार भएको चराको अण्डाको आकृति समान कन्दमूल छ । त्यसबाट निस्कन्छन् । “गुदात्तु द्वयङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्वयङ्गुलादधः चतुरङ्गुलविस्तारं कन्दमूलं खगाण्डवत् । नाड्य स्तस्मात् समुत्पन्ना सहस्राणां द्विसप्ततिः” यी ७२ हजार

४८ - पुर्य्यौली

मध्ये कतिपय नाडी मेरुदण्ड हुँदै माथि तल तिर्यक् (तेर्सा) हुँदै चारैतिर फैलिएका छन् । मेरुको बायाँ इडा मेरुको दायाँ पिङ्गला चुल्ठिदै दायाँ र बायाँ नाकको दुलोमा पुग्छन् । सुषुम्णा चाहि मेरुको भित्रबाट माथि उठ्छ यही भित्र अर्को नाडी वज्रा छ, वज्राभित्र चित्रा छ, चित्राभित्र ब्राह्मीनाडी छ । धेरैले यसैलाई कुण्डलिनी भनेका छन् भने कसै कसैले त त्यो पनि नाडी नै हो र त्यो भित्र बस्नेलाई कुण्डलिनी भन्नुपर्छ भनेका छन् । यो कुण्डलिनी व श ष स वर्णयुक्त मूलाधारचक्र चतुर्दल रक्तवर्ण व श ष स स्वर्णाभ चतुर्वर्णयुक्त दल कर्णिकामा धरामण्डल चतुष्कोण, अष्टशूलावृत पीतवर्ण तन्मध्याधोधराबीज चतुर्भुज ऐरावतारूढ पीतवर्ण वज्रहस्त धराबीज विन्दु शिशुरूप ब्रह्मा रक्तवर्ण चतुर्भुज दण्डकमण्डलु अक्षसूत्राभयहस्त चतुर्मुख तत्कर्णिकामा रक्तपद्म माथि चक्राधिष्ठात्री डाकिनीशक्ति रक्तवर्णा चतुर्भुजा शूलखट्वाङ्गखड्गचषकहस्ता कर्णिका मध्यमा विद्युदाकारत्रिकोण त्यस्को मध्यमा कामवायु कामबीज रक्तवर्ण त्यो माथि स्वयम्भूलिङ्ग श्यामवर्ण त्यो माथि कुण्डलिनीशक्ति सार्धत्रिवलयाकारा त्यो भन्दा माथि लिङ्गाग्रे चित्कला दण्डाकारेण वसेको छ ।

ब भ म य र ल षड्दल स्वाधिष्ठान सिन्दूरवर्ण । ड ढ ण त थ द ध न प फ दशदल मणिपुर मेघवर्ण । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ द्वादशदल अनाहत बन्धूकाभवर्ण । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृद् ए ऐ ओ औ अं अः विशुद्धि धूमधूम्रवर्ण । ह क्ष आज्ञा शुक्लवर्ण सम्म क्रमश विष्णु, रुद्र, ईश्वर र सदाशिव तत्त्व र आज्ञामा परमशिवको स्थिति देखाइन्छ । शक्तिमा क्रमश

राकिनी, लाकिनी, काकिनी, शाकिनी, हाकिनी छन् । सवै चक्रमा रहेका तत्त्व, देवता उपासना सिद्धि र फल भिन्ना भिन्नै छन् । यी सवैलाई भेद गर्दै कुण्डलिनी माथि उक्लन्छ । यी सवै कुरा देखाउनुको काम छैन । साधना गर्नेले योग्य गुरु खोज्ने पर्छ अन्यथा कार्यसिद्धि कठिन छ । अव ऊर्ध्व सहस्रारको क्षेत्रमा प्रवेश गर्दा कुण्डलिनीले के के लाइ खोल्दै हिड्छ त्यो संक्षेपमा देखाउँछु ।

सुषुम्णा नाडीको माथि सहस्रदल कमल छ जुन शुक्लवर्ण अधोमुख रक्तकिञ्जल्कशोभित अकारादि क्षकारान्त पचास अक्षरले बीस आवृत्तियुक्त छ । यस्को कर्णिकामा हंस त्यसपछि महाशङ्खिनी चन्द्रमण्डलमा विद्युदाकार त्रिकोण छ त्यसको बीचमा मृणालसूत्रशतभागैक भागरूपा अधोमुखी रक्तवर्णा षोडशी कला छ । त्यसको काखमा केशाग्रसहस्रभागैक भागरूपा रक्तवर्णा अधोमुखी निर्वाणकला छ । त्यसको तल अव्यक्तनादात्मक निबोधिकारूप बन्दि छ । त्यसको माथिको निर्वाणकलाको काखमा परविन्दु शिवशक्त्यात्मक र केशाग्रकोटिभागैक भागरूप सूक्ष्मतेजोहंसरूपा निर्वाणशक्ति छ । यसको मध्यमा ब्रह्मपद छ भन्ने कसैको मत छ भन्ने कसै कसैको मतमा सहस्रदलपद्म कर्णिकाको बीचमा चन्द्रमण्डल त्यसमा अकथादि त्रिकोण, त्यसको बीचमा त्रिविन्दु अधोविन्दु हकार पुरुषात्मक, ऊर्ध्वविन्दुद्वयरूप विसर्ग सकार प्रकृतिरूप छ । एतदुभयात्मक हंस त्रिविन्दुरूपमा प्रकाशित छ । त्यसको बीचमा अमाकला, त्यसको भित्र निर्वाण शक्ति, त्यसको मध्यशून्य भाग परब्रह्म हो भन्ने छ ।

ब्रह्माण्डभित्र जति तत्त्व छन् । शरीर भित्र ती सबै तत्त्व छन् । तत्त्वलाई तन्त्रवादीहरू शक्तिको रूपमै बुझ्दछन् । वैकृतिक, प्राकृतिक, दिव्य गरेर शक्तिका अनन्त प्रकार छन् । ती सम्पूर्ण शक्तिलाई परब्रह्मरूप चैतन्याभिन्न चिच्छक्ति महाकुण्डलिनीले जगाउँछ । यति भएमात्र अकल्पित नित्य महासिद्धि र महैश्वर्य जीवनमा प्राप्त हुन्छ । यस्तो नभैकन स्वरूपस्थिति सम्भव छैन भन्ने आगमको निचोड छ । त्यसैले “चक्राणि षट् चोर्ध्वमुखानि नित्यं चत्वारि चाप्येवमधो मुखानि चिन्त्याति सम्यक् ललनायुतानि यावन्न जायेत परानुभूतिः” भन्ने गरिन्छ । एकैवाद्या जगत्सूतिः सच्चिदानन्दविग्रहा मूल शक्ति एउटै छ । तारा, काली, सुन्दरी आदिका विभाग तत्तद्विभूतिभेदेन गरिएका उपासना भेद मात्र हुन् । मूलाधारमन्त्र तारा, मूलाधारदेखि आज्ञासम्म काली त्यसदेखि मास्तिर सुन्दरीको कल्पना पनि एकैशक्तिको चमत्कार हो । कालीकल्पका चक्रको वारे धेरैलाई थाहा भएकोले आज्ञाचक्रदेखिमाथिका सुन्दरी कल्पका चक्रहरूको नाम लिनु आवश्यक छ । ती हुन् आज्ञाचक्र, मनश्चक्र, सप्तकोशाख्यचक्र, विन्दुचक्र, कलाचक्र, रोहिणीचक्र, नादचक्र, नादान्तचक्र, शक्तिचक्र, व्यापिकाचक्र, समनाचक्र, गुरूपद्मचक्र, अधोमुखमनश्चक्र, उन्मनीअधोमुखचक्र, महाविन्दुचक्र, ऊर्ध्वसहस्रार आदिको साधना गर्दा मूलाधारकी कुण्डलिनीलाई जीवसहित स्वयम्भूलिङ्गको छित्रबाट भित्र पसाउनु पर्छ । यस्को लागि पद्मासनमा वसेर कुम्भक प्राणायाम गर्दै बन्धत्रयसमेत गरी ॐ हूं हंसः यो मन्त्र जपे मूलाधारस्थशक्तिलाई वायावर्त घुमाउनु पर्छ । यो साधना दिनमा नभएर रातमा साढे ११ बजेदेखि

१ बजेसम्म गर्न सकिन्छ। यो काम गर्दा निगमागमज्ञ यस क्रियामा पारङ्गत सिद्ध गुरुको निर्देशन चाहिन्छ अन्यथा जवर्जस्तीमा अकल्पनीय हानि हुने सम्भावना छ। गर्न सक्ने हो भने त बाटो विराएर टुङ्गोमा नपुग्दा अनन्तजन्मदेखि भड्किरहेको दुखी जीव बाटो फेला पारी टुङ्गोमा पुगेर यहाँ स्वस्वरूप व्यापक शान्त ब्रह्म हुनेछ। यो योगको अभ्यास अष्टाङ्ग योगको अभ्यासपछि शुरु गर्नु वेस हुनेछ। जाग्रतकुण्डलिनीले ऊर्ध्वसहस्रारको चन्द्रमण्डल स्थित सरघा माने अमृतको चाकोलाई टुड्दा अमृत स्रवण भई सुषुम्णा स्थित, वज्रास्थित, चित्रास्थित चक्रका सम्पूर्ण देवतासहित तत्त्वलाई तृप्त गर्दछ। यसैलाई देवतर्पण भनिन्छ। देव भन्नाले पितृसमेत बुझिन्छ।

सम्पूर्ण तत्त्वलाई नाघेर परमशून्य परब्रह्ममा उक्लने कुण्डलिनीले साधकलाई के चाहि बनाउँन सकिदैन त्यो स्वयं शिव वन्छ। सिद्ध साधकको कुण्डलिनी तलदेखि माथि, माथिदेखि तल भइरहन्छ मल विक्षेप र आवरणको क्षयले अमृतमय चिन्मय देह हुनु स्वभाविकै हो। प्रकाशमानां प्रथमे प्रयाणे प्रतिप्रयाणेऽप्यमृतायमानाम्। अन्तःपदव्यामनुसञ्चरन्ती- मानन्दरूपामवलां प्रपद्ये॥ कुण्डलिनी जागरण भएपछि सम्पूर्ण पापक्षय हुन्छ। त्यसले स्पर्श सम्म गर्न सक्दैन तर पुण्यको उपचय भने रोकिन्न। पाप र पुण्य दुइटै हनन भएको योगीले उपचित पुण्यद्वारा अरुको उद्धार गर्न सक्छ। चिच्छक्तिविशिष्ट ब्रह्मरूपमा संसिद्ध चिन्मयदेहवाला योगीले अरूलाई सजिलैमुक्त गर्न समेत सक्छ। शिव, राम, कृष्ण आदि यसका निदर्शन हुन्।

कुण्डलिनीको गति अधःसहस्रारबाट माथि र

५२ - पुरख्यौली

ऊर्ध्वसहस्रारबाट तल पनि परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी शब्द
 रुपमा प्रष्फुटित हुने कुरा आगम शास्त्रहरुमा देखाईएको छ ।
 तललाई पनि मूलाधार र माथिलाई पनि मूलाधार भन्ने तन्त्रशास्त्र
 पद्धति स्पष्ट देखा पर्छ । केही आधुनिक चिन्तक र विचारकहरुले
 आफ्ना पुस्तकमा पौरस्त्य साधनामा तलबाट माथि साधना गर्दै
 उक्लने क्रम मात्र देखाएका छन् । माथिबाट साधना गर्दै तल भर्ने
 क्रम देखाएका छैनन् भनी लेखेको देखेको छु, त्यो तिनीहरुमा
 रहेको अध्ययनको कमी हो भन्ने मलाई लाग्छ । पूर्वीय साधनामा
 तलबाट माथि माथिबाट तल मात्र होइन कि विश्वतो मुखेन =
 सर्वतो मुखेन साधनाका क्रमको उल्लेख भएको स्मरण गराउँन
 चाहन्छु । अस्तु

श्रीगणेशाय नमः

उक्त शीर्षक नेपालका धेरै लेखका कागजपत्रको सुरुमा पाइन्छ र पाइन्थ्यो । भारतवर्षमा पञ्चदेवको पूजा गर्ने चलन घर-घरमा छ । यिनलाई पाञ्चायनभित्र एक मानिन्छ । गणेश, सूर्य, देवी, शिव र विष्णुको समुदायलाई पाञ्चायन वा पञ्चब्रह्म भनिन्छ । यिनमा गणेशलाई पृथ्वीतत्त्व, सूर्यलाई तेजस्तत्त्व, देवीलाई वायुतत्त्व, शिवलाई आकाशतत्त्व, विष्णुलाई जलतत्त्व मान्ने शास्त्रीय धारणा पनि छ । जसले गणेशलाई इष्टदेव मान्छन्, तिनीहरूले उनलाई बीचमा, विष्णुलाई ईशानमा, शिवलाई आग्नेयमा, सूर्यलाई नैऋत्यमा, देवीलाई वायव्यमा राखेर पूजा गर्ने शास्त्रीय प्रमाण पाइन्छ । पाञ्चायन पूजाबाहेकका अन्य कर्ममा कलश, दीप र गणेशको आदिमै पूजा गर्नु नियत गरिएको छ । यसको मतलब गणेश सबैका विघ्नहर्ता हुन् । विघ्नका पनि तीन रूप छन् - आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक । यी तीनै प्रकारका विघ्न हर्नु गणेशका लागि साधारण कार्य हुन् । जीवनमा अन्य ठूला विघ्न पनि छन्, जस्तै कि कसैले पनि आफूलाई ब्रह्म, परमात्मा वा भगवान् भनेर अनुभूत गर्न नसक्नु । यसलाई स्वरूपावरणरूप विघ्न भनिन्छ । स्वरूपावरणलाई अविद्या, माया वा अज्ञान पनि भनिन्छ । अविद्याका पनि दुई रूप छन् - तुलाविद्या र मूलाविद्या । द्वैतभ्रम यसै विघ्नबाट भइरहन्छ । कुनै कुनै साधकमा गणेशको कृपाले स्वरूपावरणरूप विघ्न हटेर अद्वैत स्थिति भए पनि यसलाई पनि विघ्न नै मानिएको छ । अद्वैतरूप महाविघ्नलाई गणेशको महाकृपाले मात्र हटाउन सक्छ । त्यसैले - “द्वैताद्वैतमहामोहशर्वरीक्षपणक्षमः” भनेर

गणेशको स्तुती गरिएको छ ।

वस्तुतः निर्विकल्प अधिष्ठान नै एकमात्र सम्पूर्ण चराचरको कारण हो । विश्वोत्तीर्णता र विश्वात्मकतामा किञ्चिन्मात्र भेद नरहनु अलौकिकता हो । यही स्फुरण गणेश हो । यो सबै हो र सबै यही हो । त्यसैले गणेश, विष्णु, शिव, सूर्य, देवीमा केही फरक छैन । स्वरूपलाई जाने पछि सबै सबै हुन्छन् । देश, काल र परिस्थितिद्वारा निर्विकल्पता कुण्ठित र सङ्कुचित हुँदैन । कुण्ठा र सङ्कोच गणेशको कुठारद्वारा कृन्तन गरिन्छन् । वरमुद्रा र अभयमुद्रा धेरैजसो देवताका हातमा देखिन्छन् । गणेशका भने खुट्टामा ती दुई मुद्रा देख्न सकिन्छ । वरमुद्राले प्रेय अर्थात् लोकोन्नति र अभयमुद्राले श्रेय अर्थात् लोकोत्तर अवस्था (मोक्ष) दिन सक्ने स्थिति बुझिन्छ । अरू देवताले ती दुई कुरा दिन हात नै लगाउनुपर्ने तर गणेशले भने ती दुई कुरा सहजै हेलार खेल खेलमा दिन सक्ने भन्ने बुझाउन खुट्टामा वर अभय मुद्रा देखाइन्छ ।

इडा, पिङ्गला र सुषुम्णा नाडीमा चन्द्र, सूर्य र अग्निको आरोप गरिन्छ । इडा नाडी चन्द्रस्वरूपा चन्द्र सोमको प्रतीक र गणेश सोमात्मक अर्थात् शक्तिपुत्र भन्ने पनि बुझ्नुपर्छ । इडा नाडी देब्रेपट्टि बस्छ, त्यसैले कतिपय मन्दिर प्रवेश गर्ने ठाउँमा देब्रेपट्टि गणेशको मूर्ति देख्न सकिन्छ ।

मेरुदण्डमा सुषुम्णा, वज्रा, चित्रा र ब्राह्मी नाडी एकभित्र अर्को क्रमशः बस्छन् । तीमध्ये सुषुम्णा अग्निस्वरूपा, वज्रा सूर्यस्वरूपा र चित्रा चन्द्रस्वरूपा छन् । कसैको मतमा ब्राह्मी नाडी छैन । त्यसैले चन्द्रस्वरूप अर्थात् सोमात्मक चित्रा नाडी

नै अन्तिम हो । यो सोमात्मक भएकोले गणेशरूप छ । यसैभित्र अनन्त शक्ति र अनन्त रहस्यको भण्डार कुण्डलिनी महाशक्ति विद्यमान छ । त्यसैले गणेशको शक्ति, सामर्थ्य र रहस्यको सीमा कुनै हालतमा कसैले पत्तो लगाउन सक्दैन । एकथरि योगीहरू हंसका उपासक छन् । हंसः सोऽहम् ओम् मा कहीं क्रमव्यत्यय र कहीं वर्णलोप हुँदै अवस्था र साधनाअनुसार सासले गति लिइरहन्छ ।

२४ घण्टामा एक व्यक्तिले २१ हजार ६ सय चोटी सास फेर्छ भन्ने शास्त्रीय भनाइ छ । तीमध्ये ६ सय सासको संख्या मूलाधारचक्रमा बसेका गणेशलाई चढाइन्छ । मूलाधारचक्र पृथिव्यात्मक छ, त्यसै हुँदा गणेशको स्वरूप पृथिवीतत्त्वात्मक पनि हो भन्ने निश्चय गरिन्छ ।

पानीमा डुब्छ, अग्निमा डुब्छ, हावामा उड्छ, आकाशमा लड्छ, पृथिवी मात्र यस्तो हो जहाँ प्राणीजगतले टेकेर अर्थात् अडिएर अन्य कर्म गर्न सक्छ । त्यसैले अन्य कर्म गर्नका लागि सर्वप्रथम पृथिवीतत्त्वात्मक गणेशको पूजा अनिवार्य गर्ने शास्त्रीय प्रचलन भएको हुन सक्छ । आधारशक्तिको पूजा पृथिवीमा गर्ने शास्त्रीय वचन छ । निराधारमा कुनै कर्म हुन्न । पृथिवीतत्त्वात्मक गणेशको पूजा सर्वप्रथम यसै कारण प्रचलित भइरहेको भन्ने बुझ्नुपर्छ ।

गणेश मूलाधारचक्रमा बस्छन् भन्ने शास्त्रीय वचन ज्यादातर प्रसिद्ध भए पनि अरू चक्रमा पनि बस्छन् भन्ने थुप्रै सङ्केत पाइन्छन् । तन्त्र र आगम शास्त्रमा आम्नायहरू उपासनाका लागि १० बताइएका छन् । ती हुन् अधः, पूर्व, दक्षिण, पश्चिम,

उत्तर, ऊर्ध्व, ईशान, आग्नेय, नैऋत्य, वायव्य । अर्थात् अधः मूलाधार, पूर्व स्वाधिष्ठान, दक्षिण मणिपूर, पश्चिम अनाहत, उत्तर विशुद्धि, ऊर्ध्व आज्ञा त्र्यस्तै स्वाधिष्ठानदेखि तल ईशान, मणिपुरदेखि तल आग्नेय, अनाहतदेखि तल नैऋत्य, विशुद्धिदेखि तल वायव्य दिशाका बीचमा एक/एक गरी चार । जम्मा आम्नाय वा चक्रमा एक/एक गणेश अलग-अलग स्वरूपका छन् । तिनका बीज पनि अलग-अलग छन् । जस्तै दक्षिणाम्नाय अर्थात् मणिपूर चक्रमा उपासना गरिने गणेशको बीज 'गँ' हो अर्थात् गँ गणपतये नमः भनिन्छ भने उत्तराम्नाय अर्थात् विशुद्धिचक्रमा उपासना गर्दाका गणेशको बीज 'ग्लौं' हो र त्यहाँ ग्लौं गणपतये नमः भन्नुपर्छ । यसरी नै सबै आम्नाय-चक्रमा अलग-अलग बीज र गणेश छन्, भन्ने बुझ्नुपर्दछ । कुण्डलिनी-क्रममा अर्थात् तलबाट माथि जाँदा जलतत्त्वात्मक स्वाधिष्ठान, तेजस्तत्त्वात्मक मणिपूर, हंसक्रममा अर्थात् माथिबाट तल भर्दा तेजस्तत्त्वात्मक स्वाधिष्ठान, जलतत्त्वात्मक मणिपूर, वायुतत्त्वात्मक अनाहत, आकाशतत्त्वात्मक विशुद्धि, अहङ्कारादि आज्ञा । यी सबै आम्नायचक्रमा गणेश ती ती स्वरूपले रहने हुँदा गणेशलाई केवल पृथिवीतत्त्वात्मक मान पनि भन्न नमिले हुन्छ । त्यसैले प्रत्येक आम्नाय, चक्र र भुवनमा गणेशको व्याप्ति देखिन्छ । त्यसैले ती ती ठाउँमा पनि पूजक वा उपासकहरूले सर्वप्रथम गणेशकै पूजा वा उपासना गर्नु अनिवार्य छ । आस्तम्ब ब्रह्मपर्यन्त र पातालदेखि सत्यलोकसम्म वा अनन्त भुवनहरू पनि कर्म माध्यमले गरिएका मायिक निर्माण हुन् । यी सबैको जन्म, आयु र भोग मायिक छ । लीलापुरुष वा अवतारहरू

स्वेच्छोपात्त वपुवाला हुन्छन् । यिनीहरूमा मायाको अधीनता हुँदैन । यिनीहरूको अधीनमा माया आदि हुन्छन् । महामायाभन्दा पनि पर रहेकी योगमायालाई लिएर अवतारी पुरुषका चेष्टा हुन्छन् । यस पुरुषका शरीर, इन्द्रिय, प्राण, मन, अहङ्कार, बुद्धि, प्रकृति, स्वभाव, आत्मा, चेष्टा, ज्ञान, कर्म र कृपामा योगमाया नै परिणत भएकी हुन्छिन् । वस्तुतः त्यो पुरुष योगमायामात्र हो । त्यसको स्वानुभूतिमात्र निष्कल, निर्गुण, रिरञ्जन, निर्विशेष अविकारी सच्चिदानन्दघन ब्रह्म हो । उसले अनाश्रित शिवदेखि कालाग्निरुद्र-भुवनसम्म वा सम्पूर्ण प्रपञ्च र प्रपञ्चेतरलाई आफ्नै स्फुरण ठान्दछ । उसका लागि स्वेतर कुनै वस्तु छैन । त्यसैले त्यस्ता पुरुषमा मायिक पुरुषमा हुने पुण्य-पाप, स्वर्ग-नरक, लोक-लोकान्तर, दण्ड्य, दण्ड, दाण्डिकताजस्ता कुनै खालका कर्मबन्धन रहँदैनन् । गणेशका जति अवतार भएका छन् वा लीला देखिन्छन्, त्यो योगमायाको विजृम्भणमात्र हो भन्ने हामीले नबुझ्दा मायिक हाम्रा आफ्ना इष्टानिष्ट कर्मसँग जोड्दै त्यो पुरुषको निन्दा वा स्तुति गर्न लाग्छौं । रहस्यको पर्दा चिरेर भित्र पस्न नसक्नेहरू जन्म जन्मान्तर त्यसैमा अल्भिष्ट अनन्त सुषुप्ति र स्वप्न भोगिरहन्छन् । यस अनादि अनन्त सुषुप्ति र स्वप्नबाट ब्युँझिई स्वस्वरूपमा जाग्न सर्वप्रथम गणेशको पूजा अनिवार्य छ ।

वाहन मूषक अन्तर्यामी मायावच्छिन्न ब्रह्म हो । अन्तर्यामी जसरी मायाको दुलोभित्र पस्छ, मूषक पनि दुलोभित्र बस्छ । त्यो अन्तर्यामीलाई गणेशजीले वाहन बनाएका छन् । मूसोलाई कसैले मृत्यु र काल पनि भन्छन् । कालले जसरी सबैको आयुलाई

दिनानुदिन काटिरहेको हुन्छ, मूषकले पनि वस्त्रादिलाई काट्छ।
आखिर आयु क्षीण भएर मृत्यु हुन्छ। त्यस्तो काल र मृत्युमाथि
गणेश बस्छन् र तिनीहरूलाई अधीनमा राखेका छन्।

गणेशको हातमा रहेको पाशले पाश अर्थात् कसैप्रति
आसक्तिलाई वा आफूप्रति कसैको आसक्तिलाई बुझाउँछ भने
अङ्कुशले द्वेषलाई अर्थात् कसैप्रति गरिने द्वेष वा आफूमाथि
कसैबाट गरिने द्वेषलाई बुझाउँछ। यी दुवै गणेशको आफ्नो
कब्जामा छन्। भक्तमा आइलाग्ने वा भक्तको अन्तःकरणमा
रहने यी दुवै कुरालाई गणेशले ठीक गर्छन् भन्ने बुझनुपर्छ।

गणेशको हातमा हस्तिदन्त छ भने त्यसको अर्थ हो
शत्रुनाश। लड्डु छ भने त्यसको मतलब सर्वभोगोपलब्धि र
मनःकामना पूर्ति बुझनुपर्छ। यसमा जस्तो भगवत्स्वरूपको वा
गणेशको व्याख्या छ, त्यो त विष्णु, शिव, सूर्य र देवी सबैको
समान हुन सक्छ भन्ने कुरा उठ्नु स्वाभाविक हो। यथार्थ पनि
त्यही हो। शास्त्रीय भगवदुपासना पूजा वा कर्ममा विशेषण
अंशले वस्तुलाई एकबाट अर्कोमा पार्थक्य कायम गर्छ। त्यसैले
विघ्नविनाशनत्वेन जसको चिन्तन, पूजन गरिन्छ उनलाई गणेश
भनिन्छ। विशेष्यांश चैतन्य ब्रह्मस्वरूपमा कसैसँग कुनै भिन्नता
छैन। गणेशको मुख गजाकार छ भने शरीर नराकार। गच्छति जगत्
अस्मिन् गः, जायते जगत् अस्मादिति जः। गजाकार मस्तकको
मतलब ऐक्य हो। त्यसैले तत्त्वमसि महावाक्यको सार्थकता
गणेशको शरीरमा प्रत्यक्ष देख्न सकिन्छ। ॐ कार ईश्वरको
वाचक हो। सकल शास्त्र, सकल देव र सकल प्रपञ्चको
बीज स्वरूप वा वाचक जो ॐ छ, गणेशको स्वरूप त्यही हो

भन्ने शास्त्रको सङ्केत छ । अनन्तमहिममण्डित गणेशजीको
 यथार्थ विचार अगम्य र दुर्बोध्य भएको हुँदा संक्षेपमा आफ्नो
 अल्पज्ञता प्रकट गर्दै लेखनीलाई विश्राम दिन्छु । मङ्गलस्वरूप
 गणेशपुराणको सम्पादन र नेपालीमा अनुवाद गरी राष्ट्रमा अमूल्य
 योगदान पुऱ्याउनुहुने मित्र प्रा.डा. वेणीमाधव ढकालजीलाई मेरो
 तर्फबाट हार्दिक साधुवाद टक्र्याउँछु ।

गुह्यकाली

माया, कुण्डलिनी, क्रिया, मधुमती, काली, कलामालिनी ।
मातङ्गी, विजया, जया, भगवती, देवी, शिवा, शाम्भवी ॥
शक्तिः शङ्करवल्लभा, त्रिनयना, वाग्वादिनी, भैरवी । ह्रींकारी,
त्रिपुरा, परापरमयी, माता, कुमारीत्यसि । यो पद्य लघुस्तुतिबाट
लिइएको हो ।

यहाँ कुण्डलिनी र काली शब्द पनि परेका छन् । जुन काली
हुन् तिनै कुण्डलिनी हुन् । जुन कुण्डलिनी हो त्यही काली हो ।

यस्को अस्तित्व परब्रह्माभिन्नरूपमा सर्वत्र व्याप्त भए
पनि यस्को अभिव्यक्ति स्थल जीवभित्रको मूलाधारचक्र
हो । मूलाधारचक्र गुदद्वार देखि दुई अङ्गुलमाथि लिङ्गदेखि
दुई अङ्गुल मुनितिर मेरुदण्ड भित्र सुषुम्णा त्यस भित्र चित्रा
त्यसभित्र ब्राह्मी नाडी छन् । त्यसभित्र कुण्डलिनी चारपत्रे कमल
व श ष स वर्ण त्यस्मा चतुष्कोण, त्यसभित्र त्रिकोण त्यस्मा
स्वयम्भू लिङ्ग, त्यस्को छिद्रलाई थुनेर सार्धत्रिवल्याकारारूपमा
आफ्नो पुच्छरलाई आफ्नै मुखले च्यापेर बसेकी महाशक्तिलाई
कुण्डलिनी भनिन्छ । महायोगीहरू साधनाद्वारा यिनको मुखले
च्यापिएको पुच्छरलाई छुटाई स्वयम्भू लिङ्गको छिद्रबाट मूलाधार,
स्वाधिष्ठान, मणिपुर, अनाहत, विशुद्धि, लम्बिका, आज्ञा, मनः,
सप्तकोशाख्य, बिन्दु, कला, रोधिनी, नाद, नादान्त, शक्ति,
व्यापिका, समना, गुरुपद्म, अधोमुखमनश्चक्र, अधोमुखउन्मनी,
महाविन्दु, अधोमुखसहस्रार चक्र भेदन गर्दै परमशिवाकारमा
परिनिष्ठित हुन्छिन् । त्यसै गरी तलका विषुव, कुल, कुलत्थ,
अधःसहस्रार चक्र समेत भेदन गर्दै कालाग्निरुद्रभुवन समेत

भेदन गरेर यिनले सबै महायोगीहरूलाई परमशिव = परब्रह्ममा परिनिष्ठित गर्दछिन् ।

शाक्तदर्शनमा सबै तत्त्व महाकालमा विलीन हुन्छन् । त्यो महाकाललाई पनि जसले ग्रास बनाउँछ त्यसैलाई काली भनिन्छ “काली कालग्रासं करोत्यतः” ।

यिनका धेरै भेदहरू महाकाल संहितामा पनि वर्णन गरिएका छन् । शैव, बौद्ध, शाक्त मतहरूको उपासना गुह्येश्वरीमा समेटिएको छ । प्रायः एकमुखदेखि हजारौं मुख सम्मको वर्णन पाइन्छ तर दशमुख भएकी गुह्यकाली नै सबै कालीकी प्रकृति हुन् । अरु कालीहरू विकृति हुन् । “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्तव्या” भनेर मीमांसाले निर्णय गरेकोले गुह्यकालीको उपासना विधि जाने पछि सबै कालीको प्रायः उपासना पूजाविधि जान्न सजिलो हुन्छ ।

यिनको ध्यान निम्न वमोजिम छ । अग्ला भन्दा अग्ला घागी र भेलले दिशाहरूलाई ढाकेको देवीको प्रभावबाट पैदा भएको रक्त समुद्र छ । त्यस समुद्रमा रगत र मासुले भरिएको रातो बालुवा भएको द्वीप छ । त्यस द्वीपलाई नौ करोड चामुण्डा र करोडौं भैरवहरूले घेरेका छन् । त्यस्को मध्यमा चालीस हजार कोशको एउटा पर्खाल छ जस्लाई करोडौं भैरवीहरूले घेरेका छन् । त्यस भित्र चार सौ कोशको एउटा श्मशान छ । जुन श्मशानमा बलेको आगोको ज्वालाले नक्षत्रमण्डललाई ढाकेको छ । जहाँ करोडौं योगिनीहरू थपडी मारिरहेका छन् । जहाँ मान्छेका आन्द्रामा गुथिएका टाउकाहरूका माला र तोरण टागिएका छन् । त्यस भित्र बसेकी कालीलाई अचल मन बनाएर ध्यान गरोस् ।

ती काली केमा बसेकी छन् भन्दा हीरामोतीले बनाएको रत्न सिंहासन छ। त्यसलाई युगस्वरूप चारवेदले चारतिर अड्याएका छन्। सत्ययुगस्वरूप ऋग्वेदले पूर्व, तेत्रायुगस्वरूप यजुर्वेदले दक्षिण, द्वापरयुगस्वरूप सामवेदले पश्चिम, कलियुगस्वरूप अथर्ववेदले उत्तर। यस माथि उपवेदको शिरमा सिंहासन छ। त्यो सिंहासनमाथि अर्को सिंहासन छ। त्यसलाई आ-आफ्ना बाहनमा वसेका र अस्त्र शस्त्रले युक्त भएका देवताहरूले घेरेर बोकेका छन्। त्यसमाथि ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर, सदाशिवले बोकेको तेस्रो सिंहासन छ। त्यसमाथि भैरव नाम गरेको अर्को भयानक पीठ छ। त्यसमाथि ज्योतिष्ठोम, अग्निष्ठोम, वाजपेय, षोडशी, चयन, पुण्डरीक, राजसूय, अश्वमेध, बार्हस्पत्य, विश्वजित्, गोमेध, नरमेध, सौत्रामणि, अर्धसावित्री, सूर्यकान्त, अचलम्भिद यी षोडश यज्ञदलस्वरूप कमल छ। त्यसमाथि नीलोवर्ण भएका डर लाग्दा शिव आसनको रूपमा छन्। त्यसमाथि आसनको रूपमा आठपात भएको कमल छ। ती आठ पत्र भनेका धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, यश, विवेक, काम, मोक्ष हुन्। यिनै अष्टदल माथि गुह्यकाली बसेकी छन्।

ती कस्ती छन् भने नीलो कमल जस्तो श्याम वर्ण भएकी, इन्द्रनीलमणि जस्तो कान्ति, कालो मेघजस्तो शरीर र हरियो दुवो जस्तो छवि भएकी। ज्ञानका किरणका छटाले युक्त ज्योतिर्मण्डलको बीचमा वसेकी दशमुख, सत्ताइस आँखा भएकी, माथिल्लो मुख दीपकवर्णको छ जस्ताइ चण्डयोगेश्वरी भनिन्छ। त्यो भन्दा तल सेतोवर्ण डरलाग्दो सिंह मुख। त्यो भन्दा तल कालोवर्ण श्यालमुख। त्यो भन्दा मुनी रातोवर्ण बानरमुख।

यस मुनी छिविरिवर्ण नरमुख । यस मुनी दायाँ धूम्रवर्ण भालुमुख ।
 बायाँ पहेलोवर्ण गरुडमुख । यो मुनी दायाँ हरियोवर्ण गोहीमुख ।
 बायाँ सेतोवर्ण हातीमुख । यो मुनी दायाँ कालीको श्याम मुख ।
 यी मुखहरूमा डरलाग्दा दाहा, डरलाग्दो स्वर र हाँसो देखिन्छ
 सुनिन्छ । मुखहरूबाट रगत चुहिरहेको र जिभ्रो लपलपाइ रहेको
 छ । पहेलो माथि फर्किएको जटाजूट छ । अर्धचन्द्र शिरमा धारण
 गरेकी छन् । अनेक किसिमका रत्नजडित स्वर्णभूषण पहिरेकी
 रगत चुहिरहेका मानिसका टाउकाहरूको नक्षत्ररूपको माला
 लगाएकी, सेतानागराजहरूको कर्णभूषण पहिरेकी व्याघ्रचर्म
 पहिरेकी, द्वीपिचर्म ओढेकी, किङ्किणीले शोभायमान, वीरघण्टाको
 नाद निकाल्ने, घाटीदेखि गोलीगाँठा सम्म भुण्डिएको मुण्डमाला
 लगाएकी । सेताहड्डीका गुज्जाको ग्रीवाभूषण बनाएकी । मुर्दाका
 लामा लामा औंलाको हार छातीमा भुण्डाएकी । साहा पहेला र
 ठाडा दूध भएकी महामरकत मणिद्वारा निर्मित वेदी जस्तो चाक
 भएकी । विशाल जाँघ र छिनेको कम्मर भएकी । आन्द्रामा
 भुण्डाएका बालकका टाउकाको किङ्किणी बनाएकी । चउन्न
 हात भएकी । वायाँ हातमा रत्नमाला, कपाल, ढाल, पाश,
 शक्ति, खट्वाङ्ग, मुण्ड, भुशुण्डी, धनु, चक्र, घण्टा, बालप्रेत,
 शैल, मान्छेको टाउको, कालनकुल सर्प, उन्मादवंशिका, मुद्गर,
 वह्निकुण्ड, डमरु, डिण्डिम, भिन्दिपाल, मुशल, पाश, पट्टिश,
 शतघ्नी, शिवापोत लिएकी । दायाँ हातमा रत्नमाला, कर्त्री,
 तरवार, तर्जनी, अङ्कुश, दण्ड, रत्नकुम्भ, त्रिशूल, शोषक,
 उन्माद, मूर्छक, संहारक, मृत्युक यी पाँच पाशुपत बाण कुन्त,
 पारिजात, छुरिका, तोमर, पुष्पमाला, डिण्डिभ, गिद्ध, कमण्डलु,

मांसखण्ड, सुव, बीजपूर, सूत्र, परशु, गदा, यष्टि, मुष्टि, कुणपलालन लिएकी डरलाग्दी, जतगुसंहार गर्ने । राता राता दुई नागराजको पाउजु लगाएकी, गुलावीवर्णको नागलाई अङ्गद बनाएकी, धुसरे नगलाई कटिसूत्र बनाएकी, सेतो नागराजलाई कर्णफूल बनाएकी । सेतो फणावाला सर्पले बाँधेको जटामुकुट भएकी । व्याघ्रचर्म पहिरेकी, द्वीपिचर्म ओढेकी, किङ्किणी पहिरेकी, वीरघण्टाको जस्तो स्वरभएकी, नूपुरको शब्दले शोभायमान भएकी, घर्घरशब्दले डरमर्दो बनेकी । मानिसका हड्डीद्वारा तयार गरिएका चुरा बाजुबन्ध केयूरले शोभायुक्त भएकी । पाउसम्म भुण्डिएको राताकमलको माला लाएकी, काज्ची कट्टारको पहिरनले मध्यभाग सुन्दर भएकी । ब्रह्मसूत्र र योग पट्ट घाटीमा भिरेकी, सौम्य र उग्र गहना भिरेकी । आठओटा नाग भिरेकी । रत्नकुण्डलकर्णश्री भिरेकी, पञ्चकालानलमाथि बसेकी, पद्ममाथि वसेकी, सदोदिता नाचीरहेकी सवै देवताकी पनि देवता । हुँकार भर्दै जिभ्रो चलाई रहेकी । तीनकरोड शक्ति र नौकरोड चामुण्डाले युक्त भएकी । अठारकरोड महायोगिनीले युक्त महाबल बलशालिनी, साठीकरोड डाकिनीले सहित भएर हिडिरहेकी हाँसिरहेकी । असीकरोड भैरवी र अन्य परिवारले घेरिएकी । करोडौं कालानलज्वालालाई तिरस्कार गर्ने शरीर भएकी महाप्रलयका करोडौं सूर्य र अरवौं विजुली चम्किएको जस्तो तेज भएकी इन्द्रसमेत देवताहरू र असुरले पनि हेर्न नसकिने अति डरलाग्दी दैत्य दानव सहित शत्रुपक्षलाई क्षय गर्ने निर्विकार, निरुपाधिक कूटस्थ चिद्विलासिनी, अद्वैत परमानन्द नित्य शुद्ध निरञ्जनरूपा, सृष्टि स्थिति संहार अनाख्या भासापद

नामकी, वेदान्तवेद्य मोक्षकारण भएकी, कैवल्यरूपा गुणातीत, आत्मबोधपछिमात्र अनुभूतिमा आउने पञ्चवक्त्रको काखमा बसेकी तरुणी महाकालीरूपा गुह्यकालीको स्वरूप छ । धेरै ध्यानहरूमा यो एउटा दशवक्त्रा गुह्यकालीको हो । छोटोगरी दर्शाउन खोजेको हो । जानेर भावना गर्‍यो भने भक्ति बढ्दै जान्छ ।

स्वयम्भूमा फूलेको कमलमा जुन बुद्ध फले त्यस्को फेद (गानो) नै गुह्येश्वरी कुण्डमा मानिन्छ । यो विधा गोप्य छ । गुह्येश्वरी गुफामा राज हुनु हुन्छ । त्यसैले हिमवत्कुण्डमा उल्लेख भएका धर्मदत्त राजाले गुह्यकालीको तपस्या गर्दा देवी खुसी भएर गुफाबाट निस्किएर खड्गसिद्धि प्रदान गर्नु भएको र त्यस्को प्रभावले सारा देवतासमेतलाई जिती राज्य गर्नु भएको थियो भन्ने वर्णन छ । सिद्धाचलको नितम्ब वाग्मती किनारमा यिनको अवस्थिति छ । यो नेपालको कान्तिपुरमा अवस्थित छ । “गुह्यकाल्या महापीठं नेपाले यत्प्रतिष्ठितम्” देवी पुराणको यो वचन प्रसिद्ध छ ।

“पशुपतिसमं लिङ्गं वाग्वत्या च समा नदी गुह्यकाल्याः समं” पीठं नास्ति ब्रह्माण्डगोलके” भनेर नेपालमाहात्म्यमा उल्लेख छ । गुह्यकाली वरावरको कुनै पीठ छैन किनकी जीवनको मूलाधार (मूल आधार) सिद्ध भएपछि अरु आफै सिद्ध हुँदै जान्छन् । मूलाधार चक्र यही हो । यहीं कुण्डलिनी (काली) बस्छिन् । कुण्डलिनी जागरणपछि ज्ञान विज्ञान आदि सबै सिद्ध हुन्छन् । यसैले यिनलाई सिद्धविद्या र पराविद्या पनि भन्दछन् ।

गुह्यकालीका ध्यान र मन्त्रहरूका वारेमा अध्ययन गर्न चाहनेले अर्थवेदीय गुह्यपोनिषद्, महाकाल संहिता र वृहत् पुरश्चर्याणव हेर्दा भेट्न सकिन्छ ।

रामानुजाचार्य

श्रीरामानुजाचार्य शेषावतार भएकाले श्रीवैष्णव सम्प्रदायमा उहाँलाई सादर भगवद्रूपमै प्रतिष्ठापित गरिएको छ । अद्वैत सम्प्रदायमा श्रीशङ्कराचार्यको जस्तो सम्मान छ विशिष्टाद्वैत सम्प्रदायमा श्रीरामानुजाचार्यको त्यस्तै सम्मान छ । उपाधिभेदले गर्दा मात्र जीव ब्रह्मभन्दा भिन्न भएको हो । उपाधि हटे जीव ब्रह्मै हो 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः' भन्ने अद्वैत वादलाई विशिष्टाद्वैतवादले सत्य मान्दैन त्यसैले उनीहरू चिदचिद्विशिष्ट ईश्वर सत्य छ भन्दछन्, चित् जीव, अचित् जड, दुवै सत्य छन् । तदुभयविशिष्ट ईश्वर (नारायण) परम सत्य छ । जीव सेवक हो नारायण (ईश्वर) सेव्य हो । मुक्तावस्थामा जीवमा पनि भगवान्मा जस्तै ऐश्वर्य प्रकट हुन्छन् तर लक्ष्मी आदि जस्ता कतिपय वस्तु मुक्तावस्थामा पनि जीवले प्राप्त गर्न सक्दैन अर्थात् सेवक सर्वांशमा सेव्य वरावर हुँदैन भन्ने सोच यो दर्शनको छ । जगत् छैन डोरीमा सर्पभान वरावर हो । माया र अविद्याको निवृत्ति ज्ञानद्वारा हुने वित्तिकै ईश्वर=(मायावच्छिन्न चेतन) र जीव= (अविद्यावच्छिन्न चेतन) दुवै समाप्त हुन्छन् र एक सजातीय विजातीय स्वगतभेदशून्य ब्रह्ममात्र रहन्छ । यो अद्वैत सिद्धान्त हो भन्ने जडजगत् =माया, चेतन =जीवहरू र एकमात्र चेतनहरूको पनि चेतन ईश्वर सत्य छ भन्ने विशिष्टाद्वैतवादीहरूको भनाइ छ । त्यसको पुष्टिका लागि 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' यो श्वेताश्वतर उपनिषद्को उल्लेख गीता दोस्रो

अध्यायको श्लोक १२ को व्याख्यामा रामानुजाचार्यले गरेका छन्। 2192

शाङ्कर सिद्धान्तमा कर्म र ज्ञानको समुच्चय कथमपि हुन सक्दैन । अन्तमा ज्ञानमात्रले मुक्तहुन्छ । निष्काम = अर्थात् फलासक्ति रहित ईश्वराज्ञा निर्वाहको लागि गरिएको कर्मयोग ईश्वर प्रीति = रति = प्रेम = भक्ति र कर्तृत्वाभिमान रहितको कर्म = अर्थात् कर्मसन्यास क्रमशः पूर्वापर भावेन रहे पनि अन्तमा ज्ञानमात्रले ब्रह्मस्थिति अर्थात् स्वरूपस्थिति हुन्छ भन्ने छ भने रामानुजीय विचारमा ज्ञानकर्मानुगृहीत भक्तियोग नै मुक्तिको कारण मानिन्छ । यस सिद्धान्तमा सबैको समुच्चय एकठाउमा हुन सक्छ । पूर्वापरभावेन रहे पनि अन्तमा भक्तिमात्रले मुक्त हुन्छ भन्ने छैन । त्यसैले रामानुज समुच्चयवादी देखिन्छन् । रामानुजले अद्वैतवादको खण्डनमा सवल युक्तिहरू उपास्थापित गरेका छन् । गीता द्वितीय अध्यायको बाह्रौं श्लोकको व्याख्यामा यो कुरा स्पष्टसंग देख्न सकिन्छ कि उनी अद्वैतवादको तात्पर्यलाई राम्रोसंग बुझेर पनि द्वैतवादी भएका थिए । पूर्व मीमांसाको बेजोड ज्ञान उनमा थियो भन्ने कुरा उनको भाष्य केलाउँदा थाहा पाइन्छ । गीता द्वितीयाध्यायको 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि' एकतिसौं श्लोकको व्याख्यामा 'अपि च इदं प्रारब्धं युद्धं प्राणिमारणमपि अग्नीषोमीयादिवत् स्वधर्ममवेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि धर्म्यात् न्यायतः प्रवृत्तात् युद्धाद् अन्यत् न हि क्षत्रियस्य श्रेयो विद्यते' भन्दै युद्धमा मार्ने मर्ने कुरा क्षत्रियहरूको विहित स्मार्त कर्म भित्रै पर्छ दोष छैन हिंसा भनिदैन । जसरी अग्नीषोमीयादि वैदिक कर्ममा पशुको

हिंसालाई हिंसा नमानिए जस्तै हो भनेर 'अग्निषेमीयादिषु च न हिंसा पशोः निहीनतरच्छागादिदेहपरित्यागपूर्वककल्याण - देहस्वर्गादिप्रापकत्वश्रुतेः सञ्ज्ञपनस्य' भन्दै रामानुजाचार्यले यस्को पुष्टिमा न वा उ एतन्म्रियसे इत्यादि यजुर्वेदको मन्त्रलाई प्रमाणमा उल्लेख गरेका छन् । हारीत स्मृति अनुसार 'श्रुति द्विविद्या वैदिकी तान्त्रिकी च' भनेर वेद र तन्त्र दुवैलाई श्रुति मानिएको छ । त्यसैले तन्त्रविधि अनुसार शक्तिपीठ आदिमा गरिने हिंसालाई पनि हिंसा भन्न मिल्दैन भन्ने रामानुजाचार्यको तात्पर्यबाटै सिद्धहुन्छ । आजका वैष्णवहरू यो कुरा मान्न हिच्किचाउछन् । मीमांसाको गम्भीर अर्थ नबुझी शास्त्रान्तर को अभ्यासमा लागेकाहरूले भावना अनुसारको शास्त्रतात्पर्य भनेर शास्त्रको अर्थलाई धेरै बरालेका छन् ।

अग्निहोत्रं गवालम्भः सन्यासः पलपैतृकम्
देवराच्च सुतोत्पतिः कलौ पञ्च विवर्जितम्
यो स्मृति अनुसार कलियुगमा यज्ञमा गवालम्भन निषिद्ध भए पनि यज्ञमा छागादिको आलम्भनको निषेध छैन । 'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि' यो सामान्य निषेध हो त्यसैले त कलि युगमै अवतीर्ण रामानुजाचार्यले पनि शास्त्रीय अग्नीषोमीय पशुहिंसालाई हिंसा मानेनन् । जिभ्राको स्वादको लागि गरिने हिंसा, काम क्रोध लोभ मोह मद मात्सर्य आदि पूर्वक गरिने हिंसा त मनले पनि चिताउँदा अधर्म हुन्छ किन कि मानसवृत्ति वासनावासित हुन जान्छ । कलियुगमा विधि पुग्दैन त्यसैले पशुवलिदान नगर्नु राम्रो हो भन्ने पनि भेटिन्छन् । विधि न पुग्नु एकाधिष्ठितम् हो वा सर्वाधिष्ठितम् हो ? । जस्तै पुण्याउँदैन त्यस्तोले न गर्ने पुण्याउन

सक्नेले गर्दा के फरक पर्ला त ? । त्यसैले रामानुजाचार्यले 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' गीता द्वितीयाध्याय उन्नाइसौ श्लोकको 219 व्याख्यामा 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादीनि अपि शास्त्राणि अविहितशरीरवियोगकरणविषयाणि' भन्दै शास्त्र अविहित शरीर वियोगको मात्र निषेध हो भन्ने बुझ्नु पर्छ भनेका छन्। अविहित अप्रोक्षित वजारु मांस भक्षी त एकवारको भक्षणले नै एक्काइस जन्मसम्म पशुयोनिमा जान्छ भनेर स्मृतिशास्त्रले नै निर्देशन गरेका छन्। रामानुज वेदार्थ निर्णय गर्दा मीमांसामा कसेर हेर्छन्। तर शास्त्रीय मीमांसा बुभ्दै न बुभेका कान फुक्नेहरू गुरु बनेर हिडेका छन्। तिनीहरूले दीक्षा विधि कति पूरा गरेर शिष्य बनाएका छन् ? । के शास्त्रद्वारा प्रदर्शित दीक्षाविधि यिनीहरूद्वारा पूरा गरिएका छन् ? । यस्मा विश्वास गर्न सकिन्न। रामानुजमा सूक्ष्मेक्षिका मैले अनुभव गरेको छु। मेरो सङ्गत भएका र देख्नमा आएका जति सुकै ठूला सन्यासी अद्वैतवादी नै भए पनि केही न केही कर्म भक्ति र ज्ञानाभ्यासमा व्यापृत भएकै देखिएका छन्। त्यसैले रामानुजाचार्यको ज्ञानकर्मानुगृहीत भक्तियोग नै प्रत्यक्षतः सवैमा अनुभव हुन्छ। यो कुरा अद्वैतवादका व्याख्याता स्वयं शङ्कराचार्यमै पनि देखिन्छ। उनी जति ठूला ज्ञानी थिए त्यति नै ठूला कर्मयोगी र भक्त थिए भन्ने कुरा चारपीठको स्थापना, प्रस्थानत्रयीको व्याख्या र सौन्दर्य लहरी जस्ता धेरै भक्ति परक स्तोत्रबाटै थाहा पाउन सकिन्छ। त्यसैले आधुनिक युगमा रामानुजाचार्यद्वारा निर्णीत भक्तियोगले विश्वका सम्पूर्ण जीवमात्रको कल्याण गर्ने कुरामा मलाई सन्देह छैन।

विधि पुगोस् या न पुगोस् हरि नाम वा मन्त्र सुनाउनेलाई

आदर गर्ने पछि किनकि कानमा हरि नाम, हरिमन्त्र सुनाइ दियो
 भने पनि सुन्नेको बेडा पार हुन्छ । त्यसैले सुनाउनेलाई आदर
 पूर्वक गुरु मान्नु पर्छ । निन्दा गर्नु हुँदैन 'कृते यद्ध्यायतो विष्णुं
 त्रेतायां यजतोमखैः । द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात्' भन्ने
 तत्त्वदर्शी ऋषिको वचन छ भन्ने हो भने 'पितरो वाक्यमिच्छन्ति,
 भावमिच्छन्ति देवताः' भन्ने ऋषिवचन अनुसार नै भावले इष्ट
 देवलाई उद्देश्य गरी दिइने छागालम्भनलाई पनि अन्यथा भन्न
 सकिन्छ । शुद्ध वाक्यको चाहना गर्ने पितृलाई पनि शुद्धाशुद्धिको
 ज्ञान नभएका वचन मिलाएर सङ्कल्प समेत गर्न नजान्ने
 ब्राह्मणहरूले पनि श्राद्धादि कर्म गराएकै छन् । न गर न गराऊ
 भनें भने पनि कर्मलोप हुने खतरा छ । अझ 'मन्त्रो हीनः स्वरतो
 वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह' भन्ने नियम लगाउने हो
 भने त इने गिनेका वैयाकरणहरूबाट पनि त्यो सम्भव हुन्छ ।
 अनि त कुनै पनि विहित कर्म समेत लुप्त हुने अवस्था आइ
 लाग्छ । त्यसैले हाल जस्तोसुकै अवस्था भए पनि कर्म, ज्ञान,
 भक्ति सकुञ्जेल कुनै हालतमा पनि सनातन धर्मावलम्बीले
 छोड्नु हुन्छ । ज्ञानकर्मानुगृहीत भक्ति यथासम्भव गर्दै जानु वेश
 हुन्छ ।

यी सबै कुराको ख्याल रामानुजाचार्यजीबाट भएको
 छ । 'असङ्गकर्मनिष्पाद्य-ज्ञानयोगसाध्यपरमप्रेमलक्षणा-
 भक्तिः' सम्म जीवात्माको पुरुषार्थ गर्न सक्छ तर 'ब्रह्मेति
 परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते' भन्ने तत्त्वको प्राप्ति भने त्यो
 तत्त्वले जसलाई कृपा (अनुग्रह) गर्दछ त्यसैलेमात्र प्राप्त गर्दछ
 भन्ने रामानुजाचार्यको चिन्तन देखिन्छ । यस्को पुष्टिको लागि

उनले 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते स स्तेन लभ्य स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' गीता तृतीयाध्यायको शुरु प्रस्तावनामा रामानुजाचार्यले उल्लेख गरेका छन् । यो उपनिषद्बाट यस्तो अर्थ निकालेका छन् ।

यम् जीवात्मालाई र एष परमात्मालाई भन्ने अर्थ लगाउँदा रामानुजाचार्यको भक्तिपरक अर्थ निस्कन्छ तर यम् परमात्मालाई र एष जीवात्मालाई भन्दा योग = ज्ञानपरक अर्थ निस्कन्छ । यी दुवै पक्षहरू 'श्रुति लिङ्ग प्रकरण स्थान समाख्या र उपक्रमोपसंहार' मीमांसाको अर्थ निर्णय गर्ने तरिका प्रयोग गर्छन् । जस्तो सुकै तरिकाको प्रयोग गरेर अर्थ गरे पनि अर्थ कर्ताको वासना अनुसारकै अर्थ भल्कन थाल्छ । त्यसैले वासना अनुसार नै अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैताद्वैत, अचिन्त्य अभेदाद्वैत आदि शास्त्रका अर्थ लाग्न थाल्छ र यी मतभेद अनादि कालदेखि अनन्तकाल सम्म चलिआएका छन् र चलिरहने छन् । बुद्धिमान् सहिष्णु आचारनिष्ठ सनातनीले यी सबै शास्त्रबाटै निस्किएका हाम्रै मत हुन् भन्ने सम्झी सवैमा समान दृष्टि राख्नु पर्छ । त्यसै गरी भारतवर्षमा प्रचलित अन्य बौद्ध, जैन, सिक्ख आदि मत र विश्वका अन्यभागमा रहेका इस्लाम, क्रिश्चियन, जरस्थुस्त, कन्फ्युसियस, सिन्तो आइ एम् कल्ट आदि जस्ता धेरै मतहरू पनि हाम्रै निगमागमका दूर देशान्तर, कालान्तर, परिस्थित्यन्तरको सम्पर्कले परिणामान्तर प्राप्त मत भनि सम्झनु पर्छ । मेरो मतमात्र ठूलो हो भन्ने अहङ्कार वासना जनित हो । द्वैत र अद्वैतको कटाक्ष, सुन्नि र सियाको भगडा क्याथोलिक र प्रोटेस्टान्तको मतभेद हिन्दु, बौद्ध, जैन भन्ने जस्ता कृत्रिम सीमा

वासनाले नै जन्माएका हुन् । मूल वेदमा पसी खोजी गर्ने हो भने यी सबै फेला पर्छन् । ती ती अर्थ निकाल्ने काम अर्थकर्ताको हो । अर्थकर्ताहरू विभिन्न छन् विभिन्न बासनावासित छन् । त्यसैले मेरो धर्म ठूलो हो भनी धर्मान्तरण गर्नु गराउनु सामन्ती शोच र अज्ञान जनित अहङ्कार मात्र हो । यसैले विश्वका विभिन्न धर्मावलम्बीहरूलाई एक आपसमा लडाइ रहेको छ । श्रेष्ठत्वको अभिमानले एक अर्कामा प्रेम पैदा हुन सक्दैन । त्यसैले मेरोमात्र धर्म श्रेष्ठ हो ममात्र श्रेष्ठ हुँ भन्ने अभिमान सन्सारका सबै धर्मावलम्बीले छाड्नै पर्छ । अन्यथा शान्ति सम्भव छैन ।

अतः सम्प्रदायवादीले पनि होस् गर्नु पर्छ । ज्ञानकर्मानुगृहीतभक्तिका चिन्तक रामानुजाचार्यलाई मेरो सादर प्रणाम छ । 'रामानुजं मुनिवरं प्रणतोऽस्मि नित्यम्' भन्दै आफ्ना दुई शब्द यहीं बिसाउँछु ।

दिक्तेल कालिका

सनातन वैदिक आर्य हिन्दु सँस्कृतिमा निगमागमको गहीराईले जीवन चराचर जगत् सवैलाई स्पर्श गरेको छ । हामी पौरस्त्यहरूको चाहे नेपाली, चाहे भारतीय, चाहे चिनीया, जापानी, वर्मेली, इन्डोनेशियाली कोरिया प्रायद्वीप समेत समग्र दक्षिणपूर्व एशिया र सन्सारका अन्य कुनामा पनि वेद, स्मृति पुराण र तन्त्रको पर्याप्त प्रभाव परेको अनुभव हुन्छ । हाम्रा देशमा चलेका धामी जैसी जस्तै सँस्कृति अफ्रिका दक्षिण अमेरिका लगायत युरोप र अमेरिकाका समेत प्राचीन सँस्कृतिमा पाइँदछ । ईश्वरको अस्तित्व वेद तन्त्र आदिमा पाइए जस्तो कुराण र बाइबलमा पाइए पनि सन्सारको सवै भन्दा पुरानो साहित्य नै ऋग्वेद हो भन्ने भनाइ इतिहास विद्हरूको भएकोले र हाम्रा मुधुधुम, लोसार, चण्डीनाच, धाननाच, देव पूजा, पितृपूजा परम्परा पनि अनादिदेखि चल्दै आएकाले हामी नै सन्सारका जेठा सँस्कृति धर्म बोकेका मान्छे हौं भने अरुको पछि किन लाग्ने ? बोन, बौद्ध आदि धर्म सँस्कृति सवै पौरस्त्य विधाका धरोहर हुन् । बाह्य धर्मावलम्बीहरूद्वारा जवर्जस्ती षड्यन्त्रमूलक तरिकाले गरिएका धर्मान्तरणले गर्दा हामी भित्रैका कतिपय जात जाति दाजु भाइलाई भने धर्म सँस्कृति ख्याल ठट्टा हो जुन लिए पनि हुन्छ जस्तो लाग्ने गरेको देखिन्छ । त्यसैले क्रिश्चियन र मुसलमान धर्ममा दीक्षित हुनु सामान्य ठान्ने गरेका छन् । हजारौं वर्ष अघि देखि चल्दै आएका आफ्ना पूर्वजहरूले थामी थेंगी ल्याएका स्थानीय धर्म परम्परालाई चटकै विसर्पिए

पूर्वजको अपमान गर्दै लोभ लालचमा परी पारी परम्परागत धर्म र संस्कृति त्याग्नु भनेको आफूलाई जन्म दिने बाबु आमालाई लात्तले हानेर घरबाट निकाल्नु जस्तै हो । पूर्खा प्रति कृतघ्न भएर हामीले गर्ने प्रगतिले पनि हामीलाई शान्ति दिदैन । हामीले आफ्नै धर्म संस्कृति थाम्दै आफ्नो विकास र उन्नति गर्नु पर्छ । त्यसैले कुना काप्चा डाडा पाखादेखि शहर बजार देशै भरी फैलिएर रहेका हाम्रा देव देवी देउराली कुल सिमे भूमे आ-आफ्ना धर्म संस्कृतिलाई खोजी लेखी आचरण गर्दै पढ्दै बुझ्दै संरक्षण गर्नु हामी सबै नेपाल वासीको साभा कर्तव्य हुन पर्छ । साथै आधुनिक वैज्ञानिक प्रगति पनि गर्दै जानु पर्छ । ✦

त्यसैलाई ध्यानमा राखेर खोटाङ जिल्ला दिक्तेल निवासी पद्मप्रसाद आचार्यजीले सदरमुकाम दिक्तेल नजिकै रहेकी मझुवा कालीको वारेमा लेख्न लाग्नु भएको रहेछ । विरञ्ची आचार्य र रणवहादुर राईले कालिकालाई स्वप्नमा म यहाँ रहेकी छु भन्ने देख्नु भएको थियो अरे । कालिका त्यहाँ कहिले देखि वस्नु भएको हो यो भने ज्यादै पुरानो भएकोले कसैले भन्न सक्ने कुरा भएन । किन कि राइहरू र बाहुन क्षेत्री त्यो जिल्लामा पुग्नु भन्दा अघाडि नागा जातिको इतिहास रहेको पाइन्छ । उनीहरूले पनि तिन्को पूजा गरे । त्यो भन्दा अगाडि पनि कसैले पूजा गरेको हुनु पर्छ । जुन जुन वेला मानिसको वसोवास हुँदैन त्यो त्यो वेला देवी कालिका प्राणिमात्रको कल्याणको लागि आत्मरमण समाधिमा हुन्छिन् । जुन जुन वेला मानिसको वसोवास हुन थाल्छ त्यो त्यो वेला तिनीहरूकै अधिक कल्याण र प्रगतिकालागि पवित्र र पुण्यवान्लाई स्वप्नमा दर्शन दिई

पूजा आजको विधि बताई सवैको संरक्षण र उन्नति गराउँछिन् । त्यसवेला विरञ्ची आचार्य र रणवहादुर राइ नै पुण्यात्मा र पवित्र भएकाले साक्षात् कालिकाले दर्शन दिइछन् । काली भनेकी कस्ति हुन् भने “कालसङ्कर्षणात् काली कालग्रासं करोत्यतः” भनेर तन्त्रमा उल्लेख छ । काललाई समेत निल्ले हुँनाले नै उन्लाइ काली भनिएको हो । कालले कसैलाई बाँकी राख्दैन । भूत भौतिक जगत् चूपै लागेर बस्न खोजे पनि काल चूप लागेर बस्न दिदैन ।

कालः पचति भूतानि कालः संहारते जगत् । कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ भनेर महाभारतमा भनिएको छ । भूत भौतिक जगत् सवैलाई कालले पकाउँछ, बूढो पाछ, कालले माछ कोही निदाइ रहे पनि काल जागी रहन्छ । काललाई जित्नु गाह्रो छ । ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर, सदाशिव आदि अनन्त अनन्त आयु भएका यी सवैलाई कालले सिध्याउँछ । तर यस्तो जवर्जस्त काललाई पनि जस्तै सिध्याउँछिन् तिनैलाई काली वा कालिका भनिन्छ । महाकाल ब्रह्म अर्थात् शिवको रूप मानी तिन्की शक्तिलाई महाकाली, काली, कालिका मान्ने पनि गरेका छन् । महाकालेश्वर ब्रह्म - शिवकी शक्ति महाकालेश्वरी नै वस्तुतः काली हुन् । शङ्कराचार्यले यिनैलाई परब्रह्म महिषी भनेका छन् र अद्वैत वेदान्तको व्याख्या गर्ने क्रममा “शक्तिशक्तिमतो रभेदात्” भनेर यिनै परब्रह्मस्वरूपिणी शक्तिलाई परब्रह्मसंग अभिन्न मानेका छन् । वस्तुतः शक्ति विना शिव-परब्रह्म-बोधको अस्तित्व सिद्धै हुँदैन । यिनै शक्तिको नाम काली हो । यथार्थमा शक्ति एकै छन् “एकैवाद्या जगत्सूतिः सच्चिदानन्दविग्रहा तत्तद्

विभूतिभेदेन भिन्नाऽनेकत्वमागता” भनिन्छ तर उपाधि- विभूति भेदले यी अनन्त हुन्छन् । निर्गुण रूपमा काली, सत्त्वगुण रूपमा तारा, रजोगुण रूपमा षोडशी (त्रिपुरसुन्दरी) र तमोगुण रूपमा धूमावती आदिको साधकहरूले चिन्तन, पूजन, जप, ध्यान आदि गरेका हुन्छन् । “निर्गुणा सगुणा जाता निराकाराऽपि साकृतिः । अदेहाऽपि सहेहाभूत् अरूपा रूपधारिणी” भनेर निर्गुण-सगुण निराकार साकार एकै हुन् भनिएको छ । दश महाविद्यारूपमा र महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती रूपमा तथा अनन्त भैरवी र अनन्त योगिनीका रूपमा एकै शक्तिको स्फुरण भइरहेता पनि अभिनव गुप्तले कालीलाई बाह्र भेदमा । काली नवविधा प्रोक्ता भनेर पुरश्चर्याणवकारले महाकालसंहिताको अनुसार नौ विभागमा , दशमहाविद्यानामक हालप्रकाशित पुस्तकमा अरू अरू भेद भएता पनि मुख्यतः आठ विभागमा कालीदाश रचित

→ चिद्गगन चन्द्रिकामा नामान्तर सहित र महाकाल संहिताको महामहोपाध्याय गोपीनाथ कविराज लिखित् भूमिकामा पनि कालीका अन्य संख्याका भेद देखाइएको छ । रत्नत्रय अर्थात् शिव-शक्ति र विन्दुको भेदले अर्थात् अधिष्ठान शक्ति र उपाधि भेदले अगणित अनन्त संख्या हुने भए पनि साधकहरूलाई साधनामा सजिलो पार्ने हिसावलेमात्र संख्या तोकिने गरेको हो ।

नारायण स्वयं पनि शक्तिरूप मानिन्छन् । त्यसैले हरिहररूपमा शिवको देव्रे पट्टि जुन नारायण देखिन्छन् तिनी पार्वतीको ठाउँ ओगटेर बसेको देखिन्छ । त्यसैले नारायणका जति पनि अवतार छन् ती सबै शक्तिकै स्वरूप हुन् भन्ने बुझ्नु पर्छ । त्यसैले पुरश्चर्याणवमा मुण्डमाला तन्त्रको उदाहरण

दिदै "कृष्णस्तु कालिका साक्षत् राममूर्तिश्च तारिणी । वराहो भुवना प्रोक्ता नृसिंहो भैरवीश्वरी । धूमावती वामनः स्याच्छिना भृगुकुलोभवः । कमला मत्स्यरूपः स्यात् कूर्मस्तु वगलामुखी । मातङ्गी बौद्ध इत्येषा षोडशी कल्किरूपिणी" भनिएको हो ।
भास्कर रायले चण्डीको रहस्यत्रयको व्यख्या गर्ने क्रममा लिङ्ग वै शिवः योनिवै विष्णु रिति श्रुतेः भनेर शिवलाई लिङ्ग (पुरुष) र विष्णुलाई योनि (शक्ति) रूपमा मान्नु पर्छ भन्दै श्रुतिको प्रमाण दिएका छन् ।

यी कालीहरूमा पनि मुख्य गुह्यकाली हुन् भनिन्छ ।
"कालीभेदेषु भूयःसु गुह्यकाली प्रशस्यते" यिनै कालीको विस्तार नाम रूपमा नेपालका पहाडका शिर र नदीका तीरमा भएको हो । त्यसै शक्तिलाई "हिमाचलकृताश्रया" चण्डीमा भनिएको हो । शरीरमा शिर ब्रह्मरन्ध्र र तीर मूलाधार मानिन्छ ।

प्रत्येक पहाडका टाउका टाउकामा र प्रत्येक नदी खोलाका किनारामा काली स्थापना गरेर उपासना गर्नेलाई स्वतः कल्याण हुन्छ । यी दुवै कुरा नेपालमा उपलब्ध छन् । तर काली जहाँ छन् त्यहाँ महाकालेश्वर भैरव जो शिवकै रूप हो त्यो र गणेश अनिवार्य हुन्छन् भन्ने बुझ्नु पर्छ ।

तर साधना शास्त्र राम्रोसंग बुझेर प्रयोग गर्नु पर्छ अन्यथा अनाचार बढ्ने पनि डर छ जस्तै "मातृयोनौ क्षिपेत्लिङ्गं भगिन्याःस्तनमर्दनम् । गुरोर्मूर्ध्नि पदं दत्वा पुनर्जन्म न विद्यते" भन्ने जस्ता धेरै वचन= वाक्यहरू तन्त्रमा पाइन्छन् । त्यस्ताको अर्थ विज्ञहरूलाई नै थाहा हुन्छ । शब्दार्थ मात्रै गर्दा त घोर अनर्थ हुन्छ । यसैले रहस्यमय शास्त्रको जता पायो त्यतै अर्थ

७८ - पुख्यौली

गर्भ हुदैन । यस्को तन्त्रविद्हरूले भिन्नै अर्थ र वेदान्तीहरूले भिन्नै अर्थ निकाल्न सक्छन् - वेदान्ती भन्छन् मातृयोनि भनेको प्रकृति तेस्मा लिङ्गम् भनेको लिङ्गशरीरलाई लय गर्दै भगिन्याः स्तनमर्दनम् भनेको भगिनी भनेको अविद्या र त्यस्का स्तन भनेका आवरण र विक्षेपशक्तिलाई मर्दन गर्दै गुरोर्मूर्ध्नि पदं दत्त्वा भनेको आफ्नो शिरमा गुरूका चरण राख्नेको पुनर्जन्म हुँदैन भन्छन् ।

तर तान्त्रिकहरूले भने मातृयोनि भनेको मूलाधार चक्रमा अवस्थित त्रिकोण जहाँ स्वयम्भू लिङ्ग बेहरेर कुण्डलिनी शक्ति (काली) सुतेकी हुन्छिन् । त्यहाँ हृदयाकाशमा रहेको जीवलाई ॐ हूँ हंस भन्दै तल मूलाधारमै खिची लानु पर्छ लाँदा इडा र पिङ्गला चन्द्र र सूर्य नाडी वा मूल कन्द भन्दा तलको अपान चन्द्र र त्यो भन्दा माथिको प्राण सूर्यलाई प्राणायाम द्वारा मर्दन गर्नु वा मूलाधार र ऊर्ध्वसहस्रारमा प्राण जीव सहित कुण्डलिनीलाई तलमाथि गर्नु नै भगिन्याः स्तनमर्दनं हो । त्यस पछि गुरोर्मूर्ध्नि पदं दत्त्वा भनेको ऊर्ध्वसहस्रारको तल्लो द्वादश पत्रलाई गुरूको स्थान मानिन्छ । माथिल्लो भागमा परमशिव विराजमान छन् । चन्द्र सूर्य नाडी वन्द गरी जीवलाई मुट्टीमा पारी मूलाधार स्थित त्रिकोणमा विराजमान स्वयम्भू लिङ्गको छिद्रवाट कुण्डलिनीले चक्रभेद गर्दै ऊर्ध्व सहस्रारको परमशिवमा पुगी जीवलाई पनि परमशिवमै मिलाउने हुनाले गुरूको टाउको भन्दा माथि जीव पुग्ने हुँदा गुरूको टाउकोमा पाइला हुनु स्वाभाविक हुन्छ । यो नै यस श्लोकको तात्पर्यार्थ हो अरू अर्थबाट साधक कृतार्थ बन्दैन ।

नेपाललाई प्रकृतिलेनै शक्ति र शिवमय बनाएको छ । हामी सबै जातजाति, जनजाति, दलित, आदिवासी, अनादीवासी सबै शक्ति र शिवकै उपासक हौं भन्ने मलाई लाग्छ तर शक्ति र शिवका नाम भने आ-आफ्ना भाषामा सबैका अलग अलग हुन सक्छन् । नेपाल एक अनौठो देश र यहाँ अनौठो चलन छ । यी दिक्तेल कालिका माइलाई पाठीको वलि दिइन्छ, बोकाको दिइन्छ । पाठी पनि तीन महिना ननाघेको वलि दिनु पर्ने परम्परा रही आएको छ । तर यी दुवै कुरा अशास्त्रीय देखिन्छन् । किन कि “स्त्रियं नैव प्रयुन्जीत वलिकर्मणि साधकः” भन्ने शास्त्रीय वचन छ । अर्थात् स्त्रीजातिको वलि नदिनु भनिएको छ । स्त्रीजाति हो भन्ने जानी जानी वलि दिएमा नरक जान्छ भनिएको छ “अज्ञानेन वितीर्यापि किञ्चित् पापं समश्नुते ।” त्यसै गरी तिन महिना ननाघेको छ भने त पशुको = बोकाको पनि वलि दिनु हुँदैन भनिएको छ । “अत्रिमाससमुत्पन्नं पशुं न विनिवेदयेत्” भनिएको छ । पाठी त्यस्मा पनि तीन महिना ननाघेको वलि दिने जुन परम्परा छ त्यो चाही पूजारीले कालीलाई विधिपूर्वक मनाई वन्द गर्नुपर्छ भन्ने मेरो अनुरोध छ ।

त्यसै गरी आकाशमा उड्न नसक्ने, उड्ने वेला नभएका, आमाको काख न छोडेका, उड्न नलागेका पन्छीहरूको पनि वलिदिनु हुन्न भनेर निषेध गरिएको छ “अनुड्डीनं तथा काशे मातु रङ्गे परिस्थितम्” भनिएको छ ।

सन्सारी माइको पूजा लगायतमा गरिने स्त्रीवलिलाई समेत सबै बूढा पाका र विज्ञहरू वसी संशोधन गरी बोको वलिमा परिणत गर्नु राम्रो हुन्छ भन्ने मेरो विनम्र निवेदन छ ।

स्त्री वलिको विधान गरिएको शास्त्रीय उल्लेख कुनै विद्वान्हरूले देखाउनु भएमा वा सूचना दिनु भएमा उहाँहरू प्रति धन्यवाद व्यक्त गर्दै उक्त कुराहरूमा प्रश्न न उठाउने समेत सविनय निवेदन गर्दछु।

अन्तमा आचार्य जी कानून विद् वकिल हुनुहुन्छ तर संस्कृतिप्रतिको निष्ठा श्रद्धा र लगन देखेर म हर्षित छु। धर्म संस्कृतिलाई लिएर आफ्नो अमूल्य समय खर्ची दिक्तेल कालिकाको वारेमा विस्तृत चर्चा परिचर्चा इतिहास परम्परा सहितको पुस्तिका तयार गर्न लाग्नु भएका पद्मप्रसाद आचार्यजीलाई भूरि भूरि धन्यवाद सहित उहाँको सफलताको कामना गर्दछु।

वेत्रावती

हिमाल क्षेत्र पवित्र छ । “यस्येमे हिमवन्तो महित्वा” । (परमात्माको महिमा हिमालयहरूले बताइ रहेका छन्) भन्ने वेदको उद्घोष छ । नेपाल उत्तराखण्डमा अवस्थित छ । नेपाल उत्तरीसीमा हिमालको छ । शीतकालिक समयमा हिमाल बाहेक पनि धेरै ठाउँ हिमाच्छदित हुन्छन् । “आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः” । हिमाल र विन्ध्या बीचको भूभागलाई पुण्यभूमि भनेर स्मृतिकारहरू सम्भन्छन् । स्वभावतः कृष्णसार हुने देश यज्ञीय हो भन्ने अन्तर्बोधयुक्त महर्षि राजर्षिहरूको भनाइ छ । नेपालमा यो मृग प्रशस्त पाइन्छन् । “कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः स ज्ञेयो यज्ञीयो देशः” भनेर सम्पूर्ण नेपाललाई नै परमपवित्र स्थलको रूपमा लिन सकिन्छ ।

किरातार्जुनीय काव्यका कर्ताले आफ्नो काव्यमा “आगमादिव तमोपहादितः सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः” भनेर शास्त्राभ्यासद्वारा जसरी अविद्या हट्छ त्यसै गरी हिमालबाट पनि जन्ममृत्युको चक्रबाट छुट्नु ज्ञान पैदा हुन्छ भनिएको छ । हिमाली क्षेत्र र हिमाली देशको नाउँले यो पवित्र देश नेपालको महिमा बराहपुराण, हिमवत्खण्ड, नेपाल माहात्म्य जस्ता धेरै ग्रन्थहरूले गाइ रहेका छन् ।

धेरै पुराणहरूमा साक्षात् शालग्रामशिला पैदा गर्ने दामोदरकुण्ड हिमाल पहाडबाट बगेकी गण्डकीको अपार महिमाको कथन छ । सन्सारकै सबै भन्दा अग्लो हिमाल सगरमाथाबाट बगेकी दूधकोशी जस्ता पवित्र तीर्थ स्थलले सिञ्चित तथा त्रिशूली, बूढी, दरौदी, मर्स्याङ्दी, सेती, मादी, कालीगण्डकी जस्ता पवित्र

सात नदी मिलेर बगेकी अद्भूत महिमा मण्डित नारायणी जस्ता नदी । इन्द्रावती, भोटेकोशी, तामाकोशी, लिखु, दूधकोशी, अरुण, तमोर मिलेर बगेकी सप्तकोशी । मेची, कन्काइ, भेरी, कर्णाली र महाकाली यी सबै आफूमा परिपूर्ण माहात्म्य युक्त छन् । यी सबैका किनारामा हजारौं हजार तीर्थस्थल छन् । पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण जो जता सुकै बगेको भए पनि ती सबैको आफ्नै महत्त्व छ । कुनै पनि नदी दुइटा या त्यो भन्दा धेरै एक ठाउँमा भेट भएको देखे वित्तिकै प्रणाम गर्नु, सके स्नान र देव पितृतर्पण गर्नु भन्ने शास्त्रको सोच छ । नेपालका साना ठूला गरेर छ हजार भन्दा बढी नदीको स्रोत भनेको साक्षात् हिमाल र हिमालदेखिने पाहाड नै हुन् । दूधकुण्ड, गोसाइ कुण्ड, दामोदर कुण्ड, मानसरोवर, आदि हिमालस्थित अनन्त कुण्ड ताल तलैया देखि निस्किएका शिवपार्वतीको पतितपावन स्पर्शद्वारा स्पृष्ट यी सम्पूर्ण नेपालका नदीनालाहरूको दर्शन मात्रले पनि मनुष्य पवित्र बन्दछ । हिमाल गौरीशङ्करको नित्य सन्निधिस्थल हो । महादेव देवाधिदेव भएकाले र शिवशक्तिको नित्यसामरस्यले गर्दा उनकै दर्शनको आशामा अन्य देवता र पितृहरू पनि हिमालको क्षेत्र मन पराउँछन् । त्यसैले कवि कालीदासले “अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः” भन्दै हिमाललाई देवतात्मा नै मानेका छन् ।

त्यस मध्ये नुवाकोट र रसुवा जिल्लाको सीमाछुट्याइ वृत्र वा वेत्र कूपबाट विकीर्ण वनमा सप्तधा विभक्त हुँदै नदीको रूपमा वगेकी एक पवित्र जलधारालाई वेत्रवती = नेपाली वेत्रावती भनेर हिमवत्खण्ड पौराणिक पुस्तकमा वर्णन गरिएको पाइन्छ ।

यस्ताई उत्तर गयाको नामले पनि पुकारिन्छ । धर्मग्रन्थहरूमा “जीवतोर्वाक्यकरणात् मृताहेभूरिभोजनात् गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता” भनेर पुत्रत्वको सार्थकतालागि गया श्राद्ध पनि लेखिएको देखिन्छ । नेपालका उत्तरगया, कोका-कोशीसङ्गम, गोकर्णेश्वर, वेत्रावती र काकवेनीमा श्राद्धको महत्त्व पाइन्छ र निरन्तर रूपमा चल्दै पनि आएको छ । दक्षिणगयामा पिण्डपातनको महत्त्व जति छ त्यो भन्दा किञ्चिन्मात्र पनि न्यून महत्त्व नेपाल स्थित उत्तर गयाको छैन । अतः यी र अन्य यस्तै नेपाल स्थित तीर्थहरूको संरक्षण अति आवश्यक छ । त्यसै गरी तीर्थस्नान, चाडपर्व, जात्रा, मेला, कल्पवास, मठ, मन्दिर र गुठीहरूको समेत संरक्षण गर्दै परम्परागतरूपमा नेपाली समाजले मान्दै आएका धर्म सँस्कृतिलाई खलल नपुग्ने गरी आधुनिक विकासलाई अघिबढाउने सोच राज्यको हुनु पर्छ । शास्त्रमा उल्लेख गरिएका महत्त्वपूर्ण तीर्थ स्थलहरू नेपालमा अवस्थित छन् । ती स्थलको संरक्षण र बाटा घाटाको व्यवस्था हुन सक्दा विश्वमा रहेका २ अरव भन्दा बढी आर्य (हिन्दु बौद्ध) आदि ॐ कार परिवार सबैको धार्मिक पर्यटनको क्षेत्र नेपाल भएर नेपाली जनताको लागि आम्दानीको स्रोत हुनेमा कुनै दुविधा छैन । राज्यको दीर्घकालिक सोच र विज्ञहरूको परिपक्व अध्ययन पछि मात्रै अनुमति दिने र विकास निर्माण कामलाई अघाडि बढाउँदा नेपालीहरूले पर्यटन र निर्माण विकासको दोहोरो फाइदा लिन सक्छन् ।

केवल हिमाली र पहाडी भेगमा मात्रै यी नदीहरू तीर्थ हुने होइनन् । यी जति जति तल तल वगैँ गए पनि आफ्नो तीर्थत्व

धर्मलाई यिनीहरू छोड्दैनन् । तर पनि परम्पराबाट आजसम्म जहाँ जहाँ विशेष धार्मिक साँस्कृतिक कार्यहरू गरिआइएका छन् ती स्थलहरूको संरक्षण र सम्वर्धनमा राज्यले ध्यान पुर्‍याउनै पर्छ । आ-आफ्ना धर्मसँस्कृतिको हिफाजत सहितको आधुनिक विकासले मात्र नेपाली समाजलाई पूर्ण खुसी र सुखी बनाउने छ । सवै नेपालीहरूको आ-आफ्नो परम्परागत रूपमा चल्दै आएको धर्म सँस्कृति आत्मा हो शरीर विकास हो । आत्मा र शरीर एक आपसमा छुट्टिए भने कुहेर गह्राउन धेरैवेर लाग्दैन । यो हामीले अनुभव गरेकै छौं । सवैलाई चेतना भया ।

सुवास आचार्य “आगमन” जीले “उत्तरगया वेत्रावती” भनेर एक पुस्तक निकाल्न लाग्नु भएको रहेछ यो देखेर म अत्यन्तै खुसी छु । उहाँले यो धार्मिक क्षेत्रको स्कन्दपुराण (हिमवत्खण्ड), पद्मपुराण, अग्निपुराण, वराहपुराण आदि जस्ता शब्द प्रमाण उहाँको आफ्नै घर नजिकको तीर्थ भएकोले प्रत्यक्षप्रमाण । त्यहाँका अवस्थित धार्मिक साँस्कृतिक चिह्नहरूद्वारा अनुमान प्रमाण इतिहासलाई साक्षी राख्दै ऐतिहासिकप्रमाण र विभिन्न अनुश्रुति आदिको उल्लेखद्वारा यो स्थल महत्त्वपूर्ण धार्मिक साँस्कृतिक स्थल हो भन्ने कुरा प्रमाणित गर्नु भएको छ । सनातन देखि चल्दै आएको परम्परा पनि उहाँले भन्न खोजे जस्तै छ ।

लेखकलाई असमीक्ष्यकारी आधुनिकतामा यहाँको धार्मिक साँस्कृतिक ऐतिहासिकता पो मेटिने हो कि भन्ने ठूलो चिन्ता देखिन्छ । उहाँ जस्ता युवालाई यस्तो चिन्ता उठ्नुले पनि यस्ता पुस्तक जन्माउँदो रहेछ भन्ने मैले अनुभूति गरेको छु । आधुनिक विकासका नाउँमा देशको साँस्कृतिक आत्मालाई निमिदयान्न पार्नु हुँदैन भन्ने कुरामा उहाँको अठोट प्रशंशनीय छ ।

विभिन्न वेलाका ताम्रपत्र, लालमोहर, गुठी, मठ मन्दिर र इतिहासको उल्लेख गर्दै यो ठाउँको महत्तालाई उजागर गर्दै यस्को संरक्षणमा दिलैदेखि उहाँ कटिबद्ध भएर कार्य गरेको देख्दा पत्थर दिल पनि नपग्लि रहन सक्दैन ।

शिव र पार्वतीको यो पवित्र भूमिमा अनेक किसिममा सिद्ध स्थलहरू यहाँ अवस्थित छन् । तिनीहरूको दर्शन स्पर्शन र पूजन गर्न अनादि कालदेखि टाढा टाढाबाट सिद्ध, सन्त, साधुहरू यस पावन सिद्ध भूमि नेपालमा आउने चलन चलिरहेकै छ । कतिपय सिद्ध पीठस्थ देवता र सिद्ध साधुहरूले समेत नेपाल निर्मातालाई मदत गरेको कुरा इतिहास साक्षी छ । यी सबै कुरामा लेखकलाई पूर्ण आस्था, श्रद्धा र विश्वास देख्दा आफूमा न्यूनताको महशूस हुन्छ । यो कृतिको ख्याति उत्तरोत्तर बढी रहोस् र सबैको जीवन पूर्ण कृतार्थ बन्न सकोस्भन्ने कामना सहित ।

पशुपतिनाथ

सामान्य रूपमा भन्दा पाशुपत, अघोर, कालमुख, नाकुलीश, वीरशैव आदि सबै मतलाई शैव मत नै भनिन्छ । इस्लाम र यहूदी आदि धर्मप्रचार भन्दा पहिले मध्यपूर्वमा र क्रिश्चियन धर्म प्रचार भन्दा पहिले पाश्चात्य देशका प्रायः सबै जातिमा कुनै न कुनै रूपमा लिङ्ग पूजाको प्रचलन थियो भनेर धेरै विद्वान्हरूले लेखेका छन् । नेपालमा पशुपतिनाथ छन् । यो पाशुपत क्षेत्र हो । सर्वान् अविशेषेण पश्यतीति पशुः र पतिः मालिक पशुपति शब्द वेद तन्त्र पुराण सबैमा पाइन्छ । पशुपति शब्दको अर्थ शिवपुराण वायवीय संहितामा यस्तो छ -

“सः पश्यति शरीरं तच्छरीरं तं न पश्यति
तौ पश्यति परः कश्चित् तावुभौ तं नपश्यतः ॥

ब्रह्माद्याः स्यावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः

पशूनामेव सर्वेषां प्रोक्तमेतन्निदर्शनम् ॥

स एष बध्यते पाशैः सुखदुःखाशनः पशुः

लीलासाधनभूतो य ईश्वरस्येति सूरयः ॥

अज्ञो जन्तु रनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥

पशुपतिलाई यजमान मूर्ति भनिन्छ । यजमान अक्षर, कूटस्थ साक्षी द्रष्टा भन्नु एकै हो । ॐ पशुपतये = यजमानमूर्तये नमः । यजमानमूर्ति शब्द बहुब्रीहि समस्त हो । मलमायादिभिः पाशैः स बध्नाति पशून् पतिः चतुर्विंशतितत्त्वानि मायाकर्मगुणास्तथा विषया इति कथ्यन्ते पाशा जीवनिबन्धनाः ॥

यिनीहरूलाई पाश भनिन्छ । घृणा, शङ्का, भयं, लज्जा,
जुगुप्सा, चेति, पञ्चमी । कुलं शीलं च जातिश्च अष्टौ पाशाः
प्रकीर्तिताः ॥ यी आठलाई पनि पाश भनिन्छ । अर्को अर्थमा
 आणवमल, मायिकमल र कार्ममललाई पनि पाश भनिन्छ ।

यी सवैबाट छुटेको र छुटाउन सक्नेलाई पशुपति भनिन्छ ।
 पाशुपत मत अनुसार त्रिगुणात्मिका प्रकृति देखि पर माया त्यस
भन्दा पर महामाया छ । मायादेखि माथि महामायाको क्षेत्रमा
प्रवेश गरेका सवैलाई पशुपति भनिन्छ । यी प्राकृत सृष्टिभित्र
 पर्देनन् । महामाया भन्दा पर चितिशक्ति त्यस भन्दा पर पराशक्ति
छन् । यति सम्मको प्रतीक योनि अर्थात् अर्घा हो र त्यो भन्दा
पर महाचैतन्य छ यसैलाई पशुपतिनाथ भनिन्छ । त्यस्को प्रतीक
 लिङ्ग हो । कल्पित पराशक्तिको उदयले महाचैतन्य नै लिङ्ग
 रूपमा कल्पित हो ।

लीनमर्थं गमयति वा लीयते अस्मिन् । यी व्याख्या
 प्रतीकात्मकमात्र हुन् । प्रस्थान भेदले ईश्वर-माया प्रकृति-पुरुष
शिव-शक्ति भन्ने गरिन्छ । परमार्थमा सत्तामात्र अनुस्यूत छ न
 त्यो न यो सत्तामात्र बुझ्नु पर्छ । आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी
तस्य पीठिका आलयः सर्व देवानां लयनाल्लिङ्गमुच्यते । यहाँको
 पृथिवी शब्दले माया, प्रकृति वा परा सम्म बुझ्नु पर्ने हुन्छ ।
 आकाशशब्दले महाचैतन्यनाकाश बुझ्नु पर्छ ।

वस्तुतः महेश्वर अलिङ्ग छन् । पशुपतिनाथलाई अङ्गी
 बुझ्नु पर्छ अङ्गीको ज्ञान त्यस वेलामा मात्र हुन्छ जस्मा त्यस्का
 सम्पूर्ण अङ्गको ज्ञान हुन्छ । अङ्ग सम्पन्न नभए अङ्गी पूर्ण हुन्न ।
 त्यसैले पशुपतिलाई राम्रो गरी बुझ्न पशुपति मन्दिर र परिसरका

र पशुपतिसंग सम्बद्ध राख्ने बाहिरका शक्त र शक्तिलाई यथावत् बुझ्नु पर्ने हुन्छ । पाशुपत क्षेत्र जत्रो छ त्यस्को अवस्थिति देवाधिष्ठान कोण उपकोण आदिको ज्ञानले त्यस्को चक्राकारता बुझ्नु पर्छ । उपासकहरूलाई उपासनाको सिद्धिले त्यस्को प्रत्यक्ष साक्षात्कार हुन्छ भने अरु अरु अनुसन्धाताले विद्वत्ता योग्यता र लगनशीलताले यी कुरा बुझ्न सक्छन् ।

पशुपतिनाथ सम्पूर्ण दिव्य शक्तिका अधिष्ठान हुन् । अदिव्य=स्थूलशक्तिहरू दिव्यशक्तिको अधीनमा र दिव्यशक्तिहरू एकै महादिव्यशक्तिको अधीन छन् । महादिव्यशक्ति र पशुपतिनाथमा भेद छैन । स्त्रीत्व, पुस्त्व, नपुंसकत्व विवक्षाधीन हुन् । परब्रह्म शब्द नपुंसकलिङ्ग भए पनि नपुंसकताको भाव त्यस्मा छैन ।

आगम शास्त्रमा पञ्चमहाभूतलाई पञ्चप्रेत भनिन्छ । मन्दिर वरिपरी जुन अष्ट भैरवले खुट्टाले टेकेका प्रेत छन् ती खुट्टाको विन्यास कहाँ कहाँ छ त्यो तत्त्व त्यति त्यति व्याप्त छ भन्ने बुझिन्छ । त्यसै गरी अष्ट भैरवीका मुद्रा भङ्गिमा पनि कुनै अर्थ छन् यो मेरो विचार हो । यी कुरालाई पुष्टि गर्ने आगम निगमको खोज गर्नु जरुरी छ ।

त्यसै गरी पशुपति परिसरको वासुकि मन्दिर र पशुपति की प्रिय वत्सलाको तोरणमा विभिन्न मुद्रामा मैथुनाकार देख्न सकिन्छ । यी मुद्राबाट सबै आम्नायका मन्त्रोद्धार हुन्छन् भनेको पाइन्छ । जस्तै “सपरीतरतासनम् पूर्वाम्नायसूचकम् सर्गप्रवृत्तशिवशक्त्यात्मकं ब्रह्म । विपरीतरतासनम् दक्षिणाम्नायसूचकम् स्थितिप्रवृत्तशिवशक्त्यात्मकं ब्रह्म”

आदि । त्यसै गरी कुन देवताको जात्रा कुन देवताकामा कहाँ कहाँ लगिन्छ कुन कुन देवता कस कसकहाँ जात्रामा आउछन् यी कुराका रहस्य आगमका मूलसँग जोड्नै पर्छ अन्यथा यी कुरा रुपिया पैसा खर्च गर्दा चल्ने तर खास विद्वान् साधकका चित्तलाई निगम आगम युक्ति सहित स्पर्श न गर्ने हो भने निरन्तर चलन सक्दैनन् ।

श्रीयन्त्र लेख्नु भन्दा पहिले पशुपतिको जुन पूजा हुन्छ त्यो पूजा पनि धर्मशास्त्रहरूमा वर्णित शिवपूजा जसरी मात्रै हुन्छ भन्ने छैन र श्रीयन्त्र लेखे पछि जुन पूजा हुन्छ त्यो पनि सामान्य श्रीयन्त्र साधकले गर्ने पूजा भन्दा कतै कतै भिन्न छ । यो कुरा महाबलेश्वर पहिलेका मूल पूजारीले भनेका थिए । “हामी पनि शिव र श्रीयन्त्रको पूजा गरेर आएका हौं तर यहाँ कतै कतै मिल्दैन । हामीलाई पहिले मूलपूजारीले जे सिकाए त्यसै गर्छौं” भन्थे । पशुपतिको शिरैमाथि एक ठूलो चाक्लो यन्त्राकार तोरण टागिएको छ । आगम निगम भिडाएर त्यस्को राम्रो अध्ययन हुनु जरुरी देख्छु । त्यसो गर्न सके पशुपतिको यथार्थ स्वरूप बुझ्न केहि हदसम्म मददत मिल्ने छ ।

विक्रम, शक, नेपाल, इश्वी सम्बत् हालेर नयाँ र पुरानो छुट्याउने काम इतिहासविद्हरूको हो । तर जस्लाई जीवनको रहस्यको खोजी छ त्यस्तालाई ऐश्वर्य, माधुर्य, आनन्द युक्त, आत्मशिलष्ट रहस्यपूर्ण पूर्ण वस्तु फेला पार्नु पर्ने हुन्छ । त्यतिमात्र होइन त्यो आफैं बन्नु पर्ने हुन्छ । त्यसैले आ-आफ्नो सम्प्रदाय अनुसारका प्रवृत्ति विश्व भरीनै देखा पर्छन् ।

पशुपतिनाथको ईशानमुखमा श्रीयन्त्रलेखेर जुन पूजा

हुन्छ त्यो गोप्य जस्तै हुन्छ । माथिबाट श्रीयन्त्रका कोणहरूको नाम लिंदा “विन्दु-त्रिकोण-वसुकोण-दशारयुगम-मन्वस्र-नागदलसंयुत-पोडशारं-वृत्तत्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः” यस्तो रूप हुन्छ भने तलबाट गन्दा निम्नरूप हुन्छ - भूपूस्त्रिवृत्तकमथेन्दुकलारविन्दमष्टारकं सुमनुकोणमथो दशारम् । दिक्कोणकञ्च गजकोणमथ त्रिकोणम् वन्दे सुविन्दुसहितं परयन्त्रराजम् । यस्का साधारणतया दश आवरण हुन्छन् भने अन्तिमको विन्दुलाई विस्फोटन गरी उपसना पूजा गर्दा अरू ६ आवरण बढ्छन् ।

पहिलेका दश आवरण मध्ये प्रथम आवरणमा चार्वाक दर्शन । द्वितीयावरणमा जितेन्द्रीयदर्शन । तृतीयावरणमा-बौद्धदर्शन । चतुर्थावरणमा गाणपत्यदर्शन । पञ्चमावरणमा-न्याय-मीमांसा-वैशेषिक-पातञ्जल-सांख्य-वेदान्त षड्दर्शन । षष्ठावरणमा -वैदिक दर्शन । सप्तमावरणमा-सौरदर्शन । अष्टमावरणमा -वैष्णवदर्शन । नवमावरणमा -शाक्तदर्शन । दशमावरणमा -शैवदर्शनको पूजा गरिन्छ भने त्रयोदशवरणमा -कौलदर्शनको पूजा हुन्छ ।

उमा (शक्ति) लाई लिङ्ग पुराणमा सनन्कुमार आदि सिद्ध ऋषिहरूसंग शिवको संवादमा शिवाज्ञारूपा , श्रुति स्मृतिरूपा, प्रकृतिविकृतिभिन्नरूपा, अनिर्वचनीया ब्रह्मविद्यारूपा भनिएको छ । त्यसै पुराणमा शिवाभिन्नरूपा पनि भनिएको छ ।

गुह्यकाली स्तोत्रमा निर्गुणाम्, आत्मप्रबोधातीतगोचराम् , कैवल्यरूपाम् निर्गुण आत्मज्ञानपछि अनुभूतिमा आउने कैवल्यस्वरूप भनेर शक्तिलाई भनिएको र शिवको पनि त्यही

स्वरूप पर्ने हुँदा दुईमा भेद गर्ने कुनै उपाधि वा हेतु छैन । अर्को कुरा सबै अधिकांश दार्शनिकहरूले “शक्ति शक्तिमतो रभेदात्” अर्थात् शक्ति र शक्तिमान्मा अभेद छ भन्ने कुरा प्रतिपादन गरेका छन् । अर्को कुरा मीमांसाको सिद्धान्त अनुसार दुइटै वस्तु संयुक्त भएर एक हुँदा एक कर्म भए पनि संयोग पृथक्त्व न्यायले पृथक् गरेर त्यस्मा अलग अलग उपासना अर्चन क्रिया हुन सक्छ । त्यस्तै अर्घा र लिङ्ग संयुक्त भएर एक भएका भए संयोगपृथक्त्वन्यायले छुट्याएर अलग अलग अर्चा उपासना आदि क्रिया हुन सक्थ्यो तर अर्घा र लिङ्गको अलग अलग पूजा कहिले पनि कहाँपनि देखिदैन त्यसैले यसलाई अखण्ड र एकै मान्नु पर्ने हुन्छ । लिङ्गमा शिवशक्ति यी पनि हुन् । “आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका” जस्ता पङ्क्तिलाई पनि अमेदमै अर्थ समन्वय गर्नु पर्छ ।

शैव दर्शनमा शिवलाई प्रकाश र शक्तिलाई विमर्श मानिएको छ । प्रकाश सूक्ष्म र विमर्श अलि स्थूल भए पनि त्यो विमर्श पनि वस्तुतः प्रकाशनै हो । सूक्ष्म हुँदै जाँदा त्यही विमर्श प्रकाश हुन्छ र स्थूल हुँदै जाँदा त्यही प्रकाश विमर्श बन्छ । जस्तै उदाहरण हेरौं । शिव र पार्वती हुँदा शिव प्रकाश र पार्वती = शक्ति = विमर्श मानिन्छ भने तीनै शिव = प्रकाश राधा बन्दा विमर्श र काली = पार्वती कृष्ण हुँदा प्रकाश मानिन्छन् । त्यसै गरी अग्नि र सोमको रै र प्राणको पनि गति हुन्छ । त्यसैले प्रकाश र विमर्श, अग्नि र सोम, रै र प्राण जस्तै एउटै तत्त्व नै शिव र शक्तिरूपमा स्फूर्त भएको छ । यस्मा पार्थक्य छैन । स्वतन्त्र नै स्वातन्त्र्य बन्छ । शिवाद्वैतवाद र शाक्ताद्वैतवाद भनेको यही हो ।

अतः श्रीयन्त्रको पूजा उपासनामा चाहे आस्तिक चाहे नास्तिक कसैका पनि भाव छुट्दैनन् । मस्तकरूप सदाशिवमा यस्को पूजा हुन्छ । अतः पशुपतिले सवैलाई समेटेको देखिन्छ । त्यसैले जडाद्वैत, चैतन्याद्वैत, शून्याद्वैत, द्वैताद्वैत, अचिन्त्य अभेदाद्वैत विशिष्टाद्वैत शाक्ताद्वैत शैवाद्वैत आदि सवैवाद पशुपतिनाथमा समेटिएका छन् । शिवपुराणमा कैलाश संहिता अनुसार पशुपतिनाथको समग्ररूपमा रूप ॐ कारको वाच्यार्थ र लक्ष्यार्थ हो । प्रपञ्च, राष्ट्र र प्राणिमात्रका शरीर सवै राष्ट्र हुन् । यजमानमूर्ति पशुपति ब्रह्मरूप भएकाले प्राणिमात्रका आराध्य हुन् । त्यसैले पशुपतिनाथलाई राष्ट्रदेव र आराध्यदेव पनि भन्ने गरिन्छ । समग्ररूपमा अध्ययन त विश्वविद्यालयका सम्बद्ध विभागले गर्दै जाँदा सवै कुरा खुल्दै जान्छ । अस्तु

संस्कृति र विकृति

संस्कृतिको यथार्थरूप बुझ्नु त्यति सजिलो छैन । संसारका विविध भौगोलिक बनावट, प्रचलित धर्म, परम्परा, रीति रिवाज, आचार व्यवहार, इतिहास, ज्ञान, विज्ञान, कला, काल, शिक्षा यी सबैको वासना वा भनौ संस्कारको सार संस्कृतिले बोकेको हुन्छ ।

पृथ्वीलाई तीन भागमा बाडेर हेर्ने हो भने हामी नेपालीहरुको संस्कृतिलाई पौरस्त्य संस्कृति भन्छौं । जसभित्र वैदिक, वैष्णव, शैव, शाक्त (पारुहाङ-सुम्निमा), हिन्दू, बौद्ध, जैन, सौर, गाणपत, वोन, सिन्तो, कन्प्युसियस, सिक्ख, मुद्धुम, चण्डीनाच, ल्होसार, धाननाच, उधौली, उभौली कुनै दिनमा, कुनै रातमा गरिने देव-पितृ कर्म धामी भक्ती जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त गरिने संस्कार आदि यी सबै पौरस्त्य विधाकै उपज हुन् ।

पौरस्त्य विधामा मुख्यतः दुइ किसिमका धार पाइन्छन् । एकधार वाम मार्ग र अर्कोधार दक्षिण मार्गको । जस्का देव-पितृ-अतिथि आदिलाई पञ्चमकार अर्थात् मदिरा, मासु, माछा, मुद्रा र मैथुनले आराधना गरिन्छ, त्यो वाम मार्ग हो । जहाँ दूध, दही, घिऊ, मह, शक्कर आदिले आराधना गरिन्छ, त्यो दक्षिण मार्ग हो । कतिपय महत्त्वपूर्ण वैदिक यागमा पनि पशुबलि दिने विधि तथा सौत्रामणि यागमा सुरा पान गर्ने विधि भएबाट र वामदेव्य सामोपासकलाई हर कुनै स्त्रीसंग संभोगको अनुमति भएकाबाट के बुझ्नु पर्छ भने दक्षिणमार्गीहरुको साधनामा पनि कतै कतै कुनै शाखामा अपवादको रूपमा पञ्चमकारको अंश र देव-

पितृ कर्ममा पञ्चमकारको प्रयोग अनिवार्य गर्ने वाममार्गीहरूले पनि खीर, रोटी, पुवा, वावर आदि चढाउने हुँदा दक्षिणमार्गीको अंशको प्रयोग कर्ममा गरेकै हुन्छन् । सुदीर्घकालदेखि चल्दै आएका आ-आफ्ना परम्परा र संस्कृति संस्कारलाई समग्रनेपाली समाजले थेंदैं मान्दै आइरहेका छन् । नेपालका खोला, नाला, कोशी, नदी, कुण्ड, डाडा काडाका देवी देउराली, गैयाँ, गैड्डा, गोसाइ, सिमे, भूमे, कुलद्यौ, मष्ट आदि आफ्नै कुलपरम्पराबाट मान्दै आएका देवी देवता र सवैका साभा सवैले पूजिने स्थान पनि नेपालका गाउँ गाउँ ठाउँ ठाउँमा छन् ।

महिषपालदेखि गोपाल, नागा, किरात, लिच्छवि, मल्ल, शाह र गणतन्त्रकाल सम्मका नेपालीहरूले मानिने र पूजिने देवता पशुपति, गुह्येश्वरी लगायत पाथीभरा, सिद्धकाली, हलेसी, वराहक्षेत्र, रामजानकी, दोलखा भीमसेन, गोरखकाली, मनकामना, विन्ध्यवासिनी, शालग्राम, मुक्तिक्षेत्र, वैद्यनाथ धाम, कालिका मालिका, गोरखनाथ, दूधकुण्ड, गोसाइकुण्ड, दामोदरकुण्ड, मानसरोवर, गौरीशङ्कर हिमाल लगायत विभिन्न हिमाल, पहाड, पर्वतलाई पनि आ-आफ्नै स्थानीय जातीय नामबाट देवताकारुपमै मान्दै र पूज्दै आइरहेका छन् । ठाउँ ठाउँमा तत्तद् स्थानीय वासी नै पूजारी पनि छन् । जस्तै मनकामनामा, छाब्दीवाराहीमा मगर, मुक्तिनाथमा शेर्पाकी कन्या छोरी जस्लाई भुमा भन्छन्, गुह्येश्वरीमा कर्माचार्य (नेवार), पशुपतिमा दक्षिण भारतीय भट्ट, हलेसी महादेवमा गिरि, काठमाडौं, भक्तपुर, ललितपुरमा अधिकांशमा पूजारी नेवारजातकै छन् । त्यस्तै ठाउँ ठाउँमा बाहुन क्षेत्रीहरू पनि पूजारीका रूपमा काम गर्छन् । नागाले

थुमका जुन देवतालाई पूजा गर्थे तिनैलाई बाहुन, क्षेत्री लगायत अन्य नेवार, मगर, गुरुङ्ग, राई आदि सबैले मान्दै आएका छन् । दिक्तेलकी मझुवा काली जस्ता धेरै उदाहरण नेपाल भरी छन् । भागड, कोचे, मेचे, राजवंशी, मुसहर (सदा) र थारुले जुन देवताको पूजा आज गछन् त्यस ठाउँमा रहेका अन्य जातिले पनि तिनको दर्शन पूजा गर्ने प्रचलन चाहे पहाड होस् चाहे तराइ होस् साभा रुपमा त्यो कुरा मान्दै आएका पनि छन् । चढाइने द्रव्य र मन्त्रमा नाममा फरक परेपनि त्यो स्थान भने एकै छ, त्यस्मा फरक छैन । त्यसैले परापूर्वकालदेखि धार्मिक र जातीय भगडा नेपालमा हालसम्म पनि थिएन छैन । हिन्दकुश कश्मीर हुँदै केही नेपाली पहाडी मार्गै मार्ग भारतबाट नेपाल हुँदै तराइ भरे कोही मङ्गोलिया चीन तिब्बत नेपाल हुँदै तराइ भरे कोही भारतबाट सम्मै सम्म तराइ पसेका हुन् । जसलाई खस, मङ्गोलियन र मधेसी पनि भनिन्छ यी सबै नेपाली नै हुन् । मङ्गोल पनि क्षत्रीय वंशी विश्वामित्रका देशान्तर गएका सन्तति र यवन म्लेच्छ भनिनेहरु पनि काम धेनुबाट र अन्य विविध कारणले वनेका सन्तान हुन भन्ने पौराणिक आख्यान छ ।

सप्तरी भनेको सप्त तरीको छोटकरी हो । सप्त भनेको सात र तरी भनेको जङ्गल हो । हालसम्म पनि घनघोर जङ्गललाई तरी भन्ने चलन पहाडमा छदै छ । हालको सप्तरी सिराहा आदिमा ठूला ठूला सात ओटा जङ्गलहरु थिए । त्यसै गरी महोत्तरी हाल जसलाई भनिन्छ त्यसको अर्थ हो महान् तरी (ठूलो जङ्गल) धनुषा महोत्तरीमा पहिले धेरै ठूलो जङ्गल थियो । तिनै जङ्गलको ठाउँमा वसेर तपोबलबाट प्रकट भएको उपनिषद् बृहदारण्यक उपनिषद्

हो । यस्मा जनकका गुरु यज्ञवल्क्य र गार्गी मैत्रेयीको शास्त्रार्थ र तत्त्वचिन्तनको चर्चा छ । बृहत् (ठूलो अरण्य) जङ्गलमा वसेर प्राप्त भएको विज्ञानको सङ्कलन भएर यस उपनिषद्को नाम बृहदारण्यकोपनिषद् रहन गएको हो । यी ठूला ठूला जङ्गलहरु कालान्तरमा त्यहीं वसोवास गर्ने स्थानीयले आवश्यकता अनुसार फाड्दै आवादी बढाउँदै लगे । एक थरी भारतवर्षीय उपमहाद्वीपका व्यक्तिहरुनै घुमाउरो बाटो हुँदै धेरै पछि तराइ भरे भने एकथरी यसै उपमहाद्वीपका वासिन्दा जो नजिकै थिए तिनीहरु अलि चाडो आइ वसोवास गरे । यी तिनै चारै थरीले तराइको जङ्गल फाडेर वसोवास गर्दै आएका हुन् । कसैले चाडै जङ्गल फाँडे कसैले ढिलो तर यी दुवै थरीका प्राचीन सांस्कृतिक आधार एकै थिए, एकै छन् । ती हुन् वेद, ब्राह्मण, उपनिषद्, धर्मसूत्र, इतिहास पुराण, तन्त्र अर्थात् निगमागम । एकथरी बुद्ध वोंने, धामी भक्ती र आ-आफ्ना लिखित अलिखित धर्म ग्रन्थ भएका जात जाति आइ वसोवास गर्दै गएका हुन् । जस्ताइ हाल बौद्ध र हिन्दुमा विभक्त गर्ने चलन चलेको छ । यो विभागको चलन पनि अवैज्ञानिक छ । किन कि भारत वर्षीय उपमहाद्वीपमा एकचोटी बुद्धधर्म व्याप्त थियो । अशोक जस्ता क्षत्रीय राजाहरु पनि बौद्ध धर्ममा दीक्षित थिए र स्वयं नेपालका शाक्यमुनि बुद्ध पनि क्षत्रीय वंशी राजकुमार थिए । अश्वघोष र नागार्जुन जस्ता वैदिक पनि बौद्ध बनेका थिए । त्यसैले पौरस्त्य धर्म र संस्कृतिका रुपमा सिद्धान्त तय भएपछि वैदिक, शैव, शाक्त, सौर, वैष्णव, गाणपत आदिलाई वाम र दक्षिणमार्गमा विभक्त गरे भैं बौद्धवाद, जैनवाद, सिखवाद आदिलाई पनि विभक्त

गर्नुपर्छ । यी पनि पौरस्त्यविधाकै एक सम्प्रदाय हुन् । जसरी चार्वाक सिद्धान्त पनि हाम्रै उपज हो, त्यसै गरी बौद्ध जैन आदि पनि हाम्रै उपजहुन् । हिन्दु भित्रै आस्तिक नास्तिक दुवै धारा छन् । यी सबै त्यसै भित्र छन् । छैनन् भन्ने कसैले भन्दछ भने त्यस्को शोचमा हिन्दु शब्द भनेको सिन्धुबाट बनेको भन्ने मात्रमा ध्यान गएको हुनुपर्छ । सिन्धु नदीको वरपर वस्नेलाइ मात्र यो शब्दले लिदैँन "हिन्दुधर्मप्रलोप्तारो जायन्ते च महाबलाः" भनेर मेरु तन्त्रमा उल्लेख भएको छ । यो यवनहरुको प्रसङ्गमा आएको हो । मेरु तन्त्र धेरै पुरानो भित्र पर्छ । अरवमा प्रचलित जुन धर्म छ त्यो कुराणमा आधारित छ । त्यो धर्म मान्नेहरुलाई इस्लाम भनिन्छ । ती मान्नेहरु अत्यन्त त्यस वेला सेना सङ्गठनमा बलिया थिए । तिनीहरु एशियाको मध्यपूर्व खाडी मुलुक हुँदै हिन्दकुश पहाड अर्थात् हालको अफगानिस्थानको पहाड काटेर लगभग एघारौँ शताब्दी पछि यता पसे पछि यहाँका धेरै धर्म, मठ, मन्दिर, सम्प्रदायलाई पनि ध्वस्त गरे । ध्वस्त गरिनेमा बौद्धधर्म पनि पर्छ । यसैले हिन्दुधर्मप्रलोप्तार भनेपछि बौद्ध, जैन, सिक्ख, वैदिक, शैव, वैष्णव सबै पर्छन् भन्ने बुझ्नु पर्छ । यद्यपि कालयवन पश्चिम एशियाका लडाका वीर आजको पाँचहजार वर्ष अघिनै भारतीय उपमहाद्वीपमा पसेको इतिहास छ तर पनि एघारौँ शताब्दी देखिनै यवनहरुको व्यापकता छ । यसै गरी यस उपमहाद्वीपमा सोह्रौँ शताब्दी पछि अर्को धार्मिक संस्कार इसाइयत पनि व्यापक रुपमा यस भेगमा प्रचलनमा छ । तर यस्को अधिकांश जनसंख्या युरोप र अमेरिका जस्ता पश्चिमी मुलुकमै छ ।

इस्लाम धर्म भित्र सिया, सुन्नी, वहाइ आदि सम्प्रदायहरू चलेका छन् । यस धर्ममा आ-आफू भित्रै परस्पर काट मार चलिरहेको छ भने इसाइयत (क्रिश्चियन) धर्ममा पनि क्याथोलिक र प्रोटेस्टाइनमा धेरै भगडा थियो र हाल सम्म पनि कता कता वैमनस्यता रहेकै छ ।

भारतमा पनि हिन्दुधर्म भित्रका शैव र वैष्णवको भगडा केही काल भएको इतिहास छ । शून्यवादी बौद्ध सद्वादी वेदान्ती र दुःखध्वंशलाई मुक्तिको रूप मान्ने नैयायिकहरूको पनि को ठिक कस्को मत ठिक भनेर धेरै पुस्ता सम्म शास्त्रार्थ चलेकै हुन् । भारतीय धर्मका भगडा धेरै जस्तो शास्त्रार्थमा सीमित थिए तर अब त त्यो शास्त्रार्थको भगडा पनि छैन ।

इस्लाम धर्म अझै पनि भगडाको मुडमा देखा पर्दैछ । पेट्रो डलरलाई प्रयोग गरेर धर्माहङ्कारलाई बढाइरहेको छ भने क्रिश्चियन धर्म आर्थिक समृद्धि, तकनीकी विकास र कूटनीतिक चतुराईद्वारा षड्यन्त्रमूलक ढङ्गले आफ्नो धर्मको प्रचार प्रसारमा जुटेको छ ।

नेपालमा हाल सम्म पनि पुरानो समयदेखि वसोवास गर्दै आएका कुनै पनि जातिमा धर्म, भाषा, क्षेत्र र लिङ्गको आधारमा भगडा थिएन, छैन । सबै जातजाति र समुदाय एक आपसमा मिलेरै बसेका छौं । तर केही वर्ष यता नेपाली नेपालीलाई आपसमा लडाएर आफ्नो धर्म र संस्कृतिको प्रचार सुरक्षा समेत विविध स्वार्थ पूरा गर्न चाहने विदेशी शक्ति हावी हुँदै गइ रहेको कुरा नेपाली जनताले बेलायमा बुझ्न सक्नु पर्छ । कुनै पनि राष्ट्रिय व्यक्तिले विदेशी सहयोग अवश्य लिनु पर्छ । तर आफ्नो धर्म

संस्कृतिलाई बचाएर । परम्परा, सुरक्षा र राष्ट्रलाई बचाएर ।
वेचेर र वेचिएर होइन । संघीयता र गणतन्त्रलाई महत्त्वपूर्ण पार्न
क्षेत्रीयता, जातियताको नारा र धर्मान्तरण तुरुन्तै बन्द हुनु पर्छ
र आफ्नो हक अधिकार र संस्कृति धर्म संरक्षणमा सवै नेपाली
एक ढिक्का हुनु पर्छ अन्यथा विधर्मले बाटो पाउँछ ।

कुनै धर्मको शैली र दार्शनिक प्रभावले कुनै व्यक्ति
प्रभावित हुन्छ र त्यसैको अनुसरण गर्न चाहन्छ भने मेरो भन्नु
केही छैन । लोकतन्त्रमा व्यक्तिको स्वेच्छालाई मान्नु पनि पर्ने
हुन्छ । तर अज्ञानता, असचेतताको फाइदा लिएर किनबेचद्वारा
पैसा खर्च गरी सयौं हजारौंलाई धर्मान्तरणमा दीक्षित गर्नु भनेको
नेपालमा पनि भविष्यमा धार्मिक कलहको बिऊ रोप्नु वरावर
हो । अफ्रिका ल्याटिन अमेरिका र एशियाका पनि कतिपय
भूभागमा उनीहरूको परम्परागत धर्म र संस्कृतिलाई लोप
गरी इस्लाम र क्रिश्चियनले आफ्नो धर्म फैलाका छन् । तर
त्यहाँका आदिवासीको आर्थिक शोषण गरेर धर्म भने आफ्नो
भिराइ दिए । गर्नु त के पथ्र्यो भने उनीहरूकै धर्म परम्परामा
उनीहरूलाई प्रोत्साहित गर्दै शिक्षा र आर्थिक समृद्धिमा मद्दत गर्नु
पथ्र्यो । त्यसो त गरेनन् । एकले अर्काको धर्म, संस्कृति, परम्परा
र प्रचलनलाई हेप्नु हुँदैन आदरै गर्नु पर्छ । यस्तो हुन सकेमा एक
आपसको सम्मानले राष्ट्रिय शान्तिमा खलल पुग्दैन । नेपालमा
सयौं वर्षदेखि आपसमा एकले अर्काको संस्कृति परम्परालाई
सम्मान गर्दै भाइचारा कायम गरी संगै घर करेसा छर छिमेक
इष्टमित्र भई सौहार्द र सद्भावका साथ वसोवास गर्दै आएका
छन् । मर्दा मलामी, पर्दा मद्दत, चाड-पर्व जात्रा मात्रामा सवै

सवैका सहयोगी हुने सुदीर्घ चलन नेपालीहरुमा पाइन्छ। यस्ताई विस्थापित गर्ने हरकत नेपालीहरुलाई मान्य छैन।

आर्थिक कारणले वा अरुनै कारणले असजिलो भई आफ्नो धर्म संस्कृति छाड्न चाहनेलाई म के सल्लाह दिन्छु भने सवै भन्दा सजिलो आफ्नो धर्मको कति अंश मात्रै थाम्न सकिन्छ त्यति मात्रै अपनाऊ अरु अप्ठ्यारा छोडिदेऊ। त्यति पनि थाम्न अप्ठ्यारो भयो भने सवै छोडिदेऊ तर लोभ लालचामा अरुको ग्रहण नगर। ~~न देखिथे~~

तिमी सम्पन्न छौ, जागर छ, आफ्नो धर्म पालना गर्न सक्षम छौ तर तात्त्विक दार्शनिक रुपमै अरुको धर्म संस्कृति मन पर्छ भने मेरो भन्नु केही छैन। यदि त्यस्मा पनि सकिन्छ भने आफ्नो नछोडी अरु धर्मको उपासना गर्न सकिन्छ। आफ्नो छाड्नै किन पर्छ र? "स्वधर्मे निधनं श्रेयः, परधर्मो भयावहः।" जस्तो भए पनि आफ्नै धर्ममा बसेर मर्नु कल्याणकारक छ। हिन्दुले बौद्धले हिन्दु बौद्ध भएर क्रिश्चियन धर्मलाई सम्मान गर क्रिश्चियनले क्रिश्चियन भएर हिन्दु बौद्ध धर्मलाई सम्मान गर। इस्लामिक धर्मले पनि त्यही गर र अन्य सवैले सवैलाई त्यसै गर्दा कसैको सम्मानमा चोट पुग्दैन। देश एक ढिक्का हुन्छ, राष्ट्रियता बलियो हुन्छ।

जुनवेला विज्ञानको चरम् विकास वा अन्य कारणले विश्वसंस्कृति र धर्ममा अन्तर हुन छोड्ने समय आउला त्यस वेला धार्मिक र सांस्कृतिक भगडाको कुरै नउठ्ला त्यो समयको प्रतीक्षा गरौं।

हाललाई भने त्यो सम्भव भइ नसकेकोले हामी सवै

नेपाली जाति, उपजाति, जनजातिले आफैसंग भएका परम्परा र प्रचलनलाई दार्शनिक र धार्मिक रुप दिई विविध व्याख्या गर्दै आफ्नो समाजलाई डोच्याउनु पर्छ । कुनै पनि देश जाति धर्मका परम्परा र संस्कृतिहरु हजारौ वर्षदेखि सृजित, संस्कृत परिवर्द्धित र संरक्षित हुँदै आएका हुन् । थोरै समयमा समृद्धरुप पाएका होइनन् । त्यसैले नेपालमा पनि ससाना जाति जनजातिले आफ्नो सानै भए पनि परम्पराबाट आएको प्रचलनलाई आचार, विचार, व्यवहार, दर्शन, कला, जीवनशैली जोड्दै अनुसन्धान गर्दै यस भूभागमा र विश्वका अन्य भूभागमा प्रचलित ज्ञान विज्ञान संग जोडिदै महाभारत भन्दा पनि ठूला ठूला पुस्तक तयार गर्न सकिन्छ । जस्तो कि ल्होसारलाई यी सवै रुपमा ढाल्दै पुस्तक तयार गर्ने । उधौली उभौली, चण्डी नाच, धान नाच, शाकेवा, माघी, धामी, भाक्री जजसका जे छन् ती सवैलाई बृहतरुप दिन सकिन्छ । राई, तामाङ्, मगर, शेर्पा, गुरुङ्, थारु, राजवंशी, सदा, भागड, कोचे, मेचे, चेपाङ्, राउटे, आदि यी सवैले आ-आफ्नै परम्परामा अनुसन्धान गर्दै थप्दै पुस्तक तयार गर्दै लग्नुपर्छ र आफ्नै पूर्खौली र पौरस्त्यविधालाई नै गौरवशाली बनाएर अपनाउन सक्नु पर्छ ।

सञ्चार, प्रविधि र यातायातले संसारभरीका महत्त्वपूर्ण ज्ञान विज्ञानसंग परिचय गरेर त्यसलाई आफ्नै विधामा जोड्न सकिन्छ । अरुको कच्चा पदार्थलाई सोभै ग्रहण नगरेर आफ्नै संस्कृतिको आगोमा तताएर आभूषण बनाउँदा आफ्नो मौलिकतालाई कसैले सिध्याउन सक्दैन । यो कुरा नेपालवासी जाति, जनजातिले गहीरोसंग बुझ्नु पर्छ । अन्यथा विश्वका

१०२ - पुख्यौली

धनी, समृद्ध र शक्तिशालीहरुको धर्म र संस्कृतिले तपाईं हाम्रो मौलिक स्वरूप नै समाप्त भएर जाने सम्भावना छ । सरकारी छुट्टीले मात्र संस्कृति बच्दैन । बचाउनको लागि त्यसमा मौलिक वाङ्मयको थुप्रो लगाउनु जरुरी हुन्छ । लिगलिंगे दौडले मात्र राज्य दीर्घकालिक नभए जस्तो संस्कृति पनि प्रचुर वाङ्मय नभए टिकि रहँदैन । राज्यसञ्चालनका विधिमा कति वाङ्मय जम्मा छन् त्यसले राज्य टिकाउन मद्दत गर्छ । त्यो वाङ्मयको ज्ञान राख्ने विद्वान्हरुको सल्लाहले नै पृथ्वीनारायण शाह नेपाल एकीकरणमा र शासनमा सफल भए । ऋग्वेददेखि धर्मशास्त्र सम्म र हालका संविधान सम्म पनि लिखित अभिलेखले राष्ट्रलाई अखण्डित राख्न मद्दत गरेका छन् । राष्ट्र भन्नाले भूभाग, संस्कृति, परम्परा, धर्म, भावना, जनता सबै पर्छन् । त्यसैले राष्ट्रका नीव (जग) भनेका वाङ्मयस्रष्टानै हुन् भन्नु पर्छ । आ-आफ्नो धर्म र संस्कृतिबाट विचलित न भै त्यसमा टिकीरहनु पनि राष्ट्र जोगाउनु नै हो ।

विश्वमा संस्कृतिका दुई रुप छन् एक मूर्त र अर्को अमूर्त । मूर्त संस्कृति भित्र मन्दिर, मूर्ति, क्षेत्र, धाम, देवी, देउराली पाहाड, कुण्ड, नदी, नाला, हिमाल, मस्जिद, चर्च, गुम्बा आदि जस्ता पर्छन् भने यी वारे व्याख्या गर्ने शास्त्र, वेद, वेदाङ्ग, उपनिषद्, पुराण, धर्मशास्त्र, तन्त्र, आगम-निगम, कुराण, वाइवल, धम्मपद, कर्मकाण्ड आदि वाङ्मय अमूर्त भित्र पर्दछन् । वस्तुतः विशालरूपमा हेर्ने हो र अभै प्रष्ट पार्ने हो भने देश, काल, अवस्था, कारण सहितको तत्त्व मूर्त हो र देश काल अवस्था - कारणातीत तत्त्व अमूर्त हो । यसैलाई लिएर पौरस्त्य शास्त्रले

सनातन धर्म भनेको हो । हिन्दु बौद्ध भन्ने नाम अर्वाचीन हुन् ।
 सनातन आर्य संस्कृतिनै नेपालको संस्कृति हो । यसैलाई “ब्रह्मणो
द्वे रूपे मूर्तञ्च अमूर्तञ्च” भनेर निचोड दिएको छ । संसारका सबै
 संस्कृतिमा यही औपनिषद निचोडको प्रभाव परेको देखिन्छ ।
 मूर्त संस्कृति जोगाउन अमूर्त संस्कृति जोगिनु अनिवार्य छ ।
 अरुलाई आदर गर्दै आफ्नो प्रिय संस्कृति पालना गर्न र जोगाउन
 हामी सचेत बनौं, अध्ययन गरौं सबै नेपालीसंग मेरो यही विनम्र
 निवेदन छ । ब्रह्म, परमात्मा, भगवान्, शून्य, अल्लाह, गड जे
 भने पनि ईश्वर एउटै छ एकै स्वरूपको छ । भगडा मार्गको हो,
 कसैले कसैलाई होच्याउनु धर्मान्तरण गर्नु/गराउनु हुँदैन । व्यर्थमा
 द्वेष नबढाउनु नै राम्रो हो ।

धर्म परिवर्तन

संसारका प्रत्येक कुना काप्चामा आ-आफ्नै संस्कृति र सभ्यता छन् । ती सवैलाई ती ती जाति वर्ग र सभ्यताले जोगाउँदै आएका छन् । सहजरूपमा मान्दै आएका आ आफ्ना धर्म र संस्कृतिलाई मान्दै अघि बढ्नु जीवनको विकास गर्नु नयाँ नयाँ विज्ञानको आविष्कार गर्नु यो मान्छेको स्वभावै हो । कुनै पनि सभ्यता एकै ठाउँमा वसिरहदैन तर नीव - जग भने आफ्नैमा र आफ्नैमा उभिएर यावत् विकासको कार्य भयो भने त्यो जाति र त्यो समुदायलाई पछुताउ पर्दैन । आर्य सनातन धर्मले विज्ञानको विकासमा कहिल्यै अवरोध गरेको इतिहास छैन, आफ्नै त्यो विज्ञानमय छ । योग र आयुर्वेदलाई उदाहरण दिन सकिन्छ । नेपालमा हाल जाति, उपजाति, जनजाति सवैमा आ-आफ्ना धर्म संस्कृति भाषा क्षेत्रमा गौरव गर्ने चेतना फैलिएको छ । त्यो शुभ सङ्केत हो । जति सुकै चेतनाको विकास भए पनि राष्ट्रिय भावधारसंग त्यो अखण्डित रूपमा शृङ्खलित भयो भने मात्रै सुहाउँछ विशृङ्खलित भयो भने त त्यस्तो हानि पनि पुर्‍याउँछ । श्रुतिस्मृति पुराण तन्त्र जस्ताई छोटकरीमा निगमागम पनि भनिन्छ । बुद्धवाद, जैनवाद, वैष्णववाद आदि अरु सवै समष्टिमा पौरस्त्यवादकै उपज हुन् । धाननाच, चण्डीनाच, शाकेवा, उधौली, उभौली, मुद्धुम, ॐ मेने पेमे हूँ (ॐ मणिपद्मे हूँ), लोसार, वोनवाद आदि जति पनि धर्म संस्कृति र सभ्यता छन् यी सवै पौरस्त्यविधाका धर्म संस्कार भित्र गरिने दक्षिणाचार वा वामाचार भित्र पर्दछन् ।

कुराण र वाइवल मान्ने मुसाइ र ईसाइहरूको पनि आ-
 आफ्नो क्षेत्र र भूभागमा राम्रैसंग आ-आफ्ना धर्म र संस्कृति चलेकै
 छन् । मुसाइहरूले तरवारको बलमा अरूका धर्म र संस्कृति
 माथि आक्रमण गरी भारतलगायत संसारका धेरै कुनामा आफ्नो
 धर्ममा दीक्षित गरे भने ईसाइहरूले कही बलप्रयोग कही षड्यन्त्र
 र कही आर्थिक लोभमा पारी धर्म परिवर्तनको अभियान चलाए
 र त्यो क्रम अझै जारी छ । आधुनिक विज्ञानको विकासमा
 ईसाइहरूको निकै ठूलो योगदान छ । ईसाइहरू संसारभरी जस्तो
 साम्राज्य र विज्ञानको विकासले हाललाई अपेक्षाकृत अरू भन्दा
 विकसित धनी र सुखी पनि देखिन्छन् । त्यसो हुनमा उनीहरूको
 उद्यमशीलता हो क्रिश्चियन धर्मको योगदान होइन । जुनवेला
 अरू अरू देश धर्म र दर्शनको वहसमा थिए त्यो वेला युरोप पोप र
 पादरीलाई परास्त गर्दै विज्ञानको वहसमा जुटेकालेनै उनीहरूको
 उन्नति भएको हो । क्रिश्चियन धर्मले विज्ञानमा अवरोध गर्‍यो,
 आर्य धर्मले कहिले त्यसो गरेन । बुद्ध र कन्फ्युससलाई मान्ने
 चीनले पनि आज ज्ञान विज्ञान र आर्थिक उन्नति त्यति नै
 गर्दै छ जति युरोप र अमेरिकाले गर्दै छन् । निगमागम सनातन
 धर्म र मिश्रित धर्म संस्कृति भएको भारतमा पनि विकासको
 गति तीव्ररूपमा बढिरहेको देखिन्छ । त्यसैले आ-आफ्नो धर्म
 संस्कृति परम्परा नछोड्नु सर्वश्रेयस्कर छ । संसारमा फैलिएका
सनातन धर्म संस्कृति बौद्ध, जैन, मुसलमान र क्रिश्चियन पर्याप्त
 संख्यामा छदै छन् भने कसैले धर्म परिवर्तनमा पैसा खर्च गरी
 अरूलाई नीच देखाउने, अरूको मन दुखाउने काममा लाग्नु
अपराध हो । कुनै धर्मावलम्बीको सत्कर्म देखेर कोही त्यसैको

धर्म लिन चाहन्छ दीक्षित हुन चाहन्छ भने पनि आफ्नो धर्म परिवर्तन गरिरहन पर्दैन । यदि परम्परागतरूपमा आइरहेको आफू जुन धर्म संस्कृतिमा जन्मियो त्यो नै छोडेर अरू धर्म लिन चाहन्छ भने त वरू आफ्नो पनि छोड्नु अरूको पनि नलिनु नै उत्तम छ । मन्दिर र मञ्जिदमा पनि नजादा समयको वचत र नियमको बोझ र बन्धन भित्र त बस्नु पर्दैन । <—

यो वर्ष यति गाउँमा चर्च र यति संख्यामा क्रिश्चियन बनाउने अभियान लिएर नेपालमा क्रिश्चियनहरूले धर्म परिवर्तन गर्ने काम गरिरहेका छन् भन्ने सुनिन्छ । अज्ञानी गरीब र सोझा जनतालाई आर्थिक लोभमा पारी उल्लु बनाउने काममा आफ्नो अमूल्य श्रम पैसा खर्च गरी लागि परेका यिनीहरूले धर्म होइन विद्वेष फैलाइ रहेका छन् । क्रिश्चियनहरूलाई मेरो विनम्र निवेदन छ । तपाइहरूसंग जागर पैसा र सीप छ । गरीबी उन्मूलन अशिक्षा र अज्ञान उन्मूलनमा त्यो पैसा र सीप खर्च गर्नुहोस् धर्म परिवर्तनमा होइन । अन्यथा अज्ञानी सुतेकालाई लोभमा पारेर गरिएको उस्को धर्म संस्कृति नाशलाई ऊ व्युक्तिने वित्तिकै तपाइहरू प्रति उस्मा घृणा जाग्न पनि सक्छ ।

ल्याटिन अमेरिका, एशिया र अफ्रिकामा समेत त्यहाँका वासिन्दाका आ-आफ्ना प्राचीन संस्कृति र धर्मलाई तरवार, लोभ लालच र षड्यन्त्रको भरमा नष्ट गरी उपनिवेश कालमा फैलाइएका इस्लामियत र विधर्मीद्वारा नष्ट गरिएका आ-आफ्नै प्राचीन धर्म र संस्कृतिलाई पुनः खोज र अनुसन्धानद्वारा स्वीकार गर्दै जान म विनम्र अनुरोध गर्दछु । वरू आफ्नो धर्म छोड्दा प्रायश्चित्त लाग्दथ्यो त्यो त छोडिसकियो भने पछि लिएको

धर्म छोड्दा कुनै दोष छैन, यस्तै अझ राम्रो हुन्छ बरु कुनै धर्म नलिनस् । संसारका कुनै पनि धर्म, संस्कृति, सभ्यता र परम्परा रहिरहेको जगत्मा बस्नु बाच्न पाउनु विश्वपरिवार सवैसंग सवैको सौहार्द भाव कायम भइरहनु सार्वभौम रूपमा वैश्विक भाइचारा रहिरहनु भन्दा राम्रो र आनन्दको विषय के हुन सक्छ ? हामी सवै धर्मावलम्बीले यो विधा आत्मसात् गरौं । हाल भएको विज्ञान र सञ्चारको विकासले विश्व एक परिवारमा तीव्ररूपमा बदली रहेको छ । यस्तो वेला एकले अर्काको धर्म र सभ्यतामा हमला गर्नु नीच देखाउनु आफ्ना धर्म र संस्कृति छोडाएर अर्काको धर्म र संस्कृतिमा दीक्षित गर्ने दुसाहस गर्नु अर्काको प्रचलनलाई हेप्नु भनेको यो विश्वबाट कहिले भगडा र हिंसालाई वन्द हुन नदिनु हो ।

वर्ल्ड ट्रेड सेन्टरमा हमला गर्नु नासालाई क्षत विक्षत गर्नु भन्दा त्यस्को समृद्धि र ज्ञानलाई लिन सक्दा आफ्नो परिवारलाई समाजलाई उन्नत बनाउने कारण हुन सक्छ । कसैले कसैको धर्म परिवर्तन गराउनु पर्दैन र गर्नु पनि पर्दैन । आफ्नै धर्ममा वसेर अरूको धर्मको सार र ज्ञान लिन सकिन्छ । कुराण पढ्नेले वेद र वाइवल पढ्दा केही पनि हानि गर्दैन र त्यसै गरी वाइवल पढ्नेले कुराण र वेद पढ्दा के विग्रिन्छ ? । वेदको अध्येतालाई पनि कुराण र वाइवलको सार जान्दा कुनै आपत्ति हुँदैन । परम्परागतरूपमा आफू जे धर्म र परम्परामा पैदा भएको छ त्यो न छोडी सवै धर्म र सभ्यताको सार लिन सकिन्छ, अनुष्ठान गर्न सकिन्छ । धार्मिकहरूले पनि सत्कार्यद्वारा विश्वमा योगदान गरेका छन् । आफू पैदा भएको, हजारौं वर्षदेखि चलिआएको

आफ्नो धर्म र परम्परालाई नबुझी वसेको भए बुझ्ने प्रयास गर्दा भइ हाल्छ। राम्रो त आफ्नै हो तर बोझिलो भएकाले छाडेर अन्य धर्म अगाल्न आटेको हो भने केही न केही बोझ त अर्काको धर्ममा पनि छदै छ। त्यसैले आफ्नो छाडि सकेपछि कसैको धर्म पनि नलिनु नै पूर्णतः बोझमुक्त हुनु हो। कुनै पनि धर्मलाई न अगाल्नेको संख्या पनि विश्वमा प्रशस्तै छ। तिनीहरू पनि पढ्छन् लेख्छन् कमाउँछन् धमाउँछन् विद्वान् छन्, ज्ञानी र वैज्ञानिक छन्, धनी छन्। जोडी बाध्छन् छोरा छोरी पाउँछन्। चलेकै छ। कुनै पनि धर्मलाई नमान्ने र अफिम भन्नेले पनि विश्वलाई प्रभावित गरेकै छन्।

आजको यो एक्काइसौ शताब्दीमा आइपुगेपछि संसार भरीकै जाति जनजाति उपजाति सबै व्युभेका छन्। व्युभेका शान्त र भन् रचनात्मक हुनु पर्नेमा अशान्त र ध्वंसात्मक पनि बनिरहेका छन्। अर्काले वेला बखत भक्भक्क्याए पनि उनीहरूको मनमा के परेको छ भने हामीलाई त अर्काले यो निद्रा लगाइ दिएको रहेछ भन्ने अड्कलमा अरूसंग मुर्मुरिनु थालेका छन्। निद्राको चक्की खाएर सुत्नेहरू चक्की नखाने भन्दा अलि बढी वेहोसी र निद्रामा पनि परेकै हुन्छन्। यस्मा चक्की नखाई सुतेका कारण अलि पहिले व्युभेका सित डाह गर्नु निरा हास्यास्पद छ। मार्क्सको दर्शन पछि संसारका गरीब एक हौं, विश्वका मजदूर एक हौं विश्व सामन्तवाद, साम्राज्यवाद र विस्तारवादलाई ढाल्छौं ढाल्छौं भन्ने आदर्श बोकेर हिड्ने पचास वर्षको राजनीति जीवन पछि नेपालमा जातीय राज्यको मागमा आफ्ना पार्टीको बैठकमा उपस्थित हुन

छाडेका छन् । वर्गीय रूपमा गरीवी उन्मूलनले मात्र नहुने जातीय राज्यको हाली मुहालीनै चाहिने । बहुजातीय हुँदा हाली मुहाली नहोला कि भन्ने आशङ्काले सताएको भान हुन्छ । यही हो त कम्युनिजम साम्यवादको गन्तव्य ? धर्म भाषा जाति संस्कृतिको आडमा जातीय राज्य चाहनेहरूले कमसे कम आफ्नो जातिलाई परधर्म न अँगाल त भन्नुपथ्यो नि । राज्य भए नभए पनि आफ्नो संस्कृति त प्यारो हुनु पथ्यो नि । नेपाली जनताको मुक्तिका लागि लडेका विशेष योगदान पुर्‍याएका भन्नेहरू नेपाली जनता भनेका उत्तरको सीमा तिब्बतदेखि दक्षिणको भारत सम्मका हुन् भनी जान्दा जान्दै पनि समग्र नेपाली जनतालाई भविष्यमा अप्ठ्यारो हुने गरी प्रदेश विशेषको माग राख्नु कति जायज होला ? राष्ट्रिय अखण्डतामा दीर्घकालिकरूपमा आँच नआउने र जातीय क्षेत्रीय रूपमा नेपालमा अशान्ति न हुने गरी राज्य क्षेत्र विभाजन हुनु पर्छ न भनेर हाल आफैं सत्तामा रहँदा समेत देशलाई कसरी अप्ठ्यारोमा पारेर पछि पनि आफ्नो हैकम जमाइ राख्ने भन्ने सोचले काम गरिरहेका प्रतीत हुन्छ । त्यसै क्षेत्रका पिछडिएकाको उत्थानमा भने उनीहरूको कुनै ध्यान गएको छैन । यही हो त लोकतन्त्रको आदर्श ? नेपाली जनताको सुख र समृद्धिमा मद्दत पुर्‍याउन गणतन्त्रको लागि पैसा र हातहतियार उपलब्ध गराउनेहरू नेपालको आजको सङ्क्रमणकालीन राजनीति र दण्डहीनताको फाइदा उठाई आफ्ना धर्मप्रचार र प्राकृतिक स्रोत सम्पदा दोहनमा ध्यान दिइरहेका छन् कि भन्ने नेपाली जनताले अनुमान गर्नु पर्ने स्थिति छ । गणतन्त्रमा र सङ्घीय राज्यको लागि ज्यान गुँमाउनेका सन्तति र जेल नेल पर्नेहरू सङ्घीय

११० - पुख्यौली

राज्यका विरोधी र गणतन्त्रका विरोधी पो ठीक रहेछन् कि भनी कता कता मुख बाउलान् बाउलान् जस्तो गर्न थालेका त होइनन्? ।

आज देशको अखण्डता लगायत राजनीतिक, सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक आदि स्थिति डावाडोल अवस्थामा छ । ऐतिहासिक - द्वन्द्वात्मक र वैज्ञानिक भौतिकवादीहरूको भौतिकता भनेको नेपाली एक जातिलाई नेपाली अर्कोजातिसंग लडाएर वर्षौं नमेटिने गरी मनमुटाव सृजना गर्नु छ जस्तो भान हुन्छ । धर्म अफिम हो भन्ने दर्शनबाट प्रभावित नेताहरूको आफ्नो कुल, वंश, जन्म धर्म अफिम वीष भएको छ भने विधर्म परधर्म भने प्रशस्त आयस्रोत अमृत बनेको छ ।

बुद्ध धर्म उदार छ यस्मा जाति पातिको भेद छैन । देश धर्म निरपेक्ष पनि भइसकेको छ । यस्तो अवस्थामा पनि किन ठाउँ ठाउँका बुद्धिष्ट क्रिश्चियन वनिरहेका छन् । यस्मा बुद्धिष्टहरू किन मौन छन् । राज्य वरु धर्म सापेक्ष हुँदा यस्तो भएको थिएन । एउटा वैदिक सनातनी बुद्ध हुन सक्छ । बुद्ध वैदिक पनि हुन सक्छ ओहोर दोहोर हुन सक्छ आश्चार्य मान्नु पर्दैन । नागार्जुन, अश्वघोषको इतिहास यही छ । तर लद्दाखमा वस्ने बुद्धिष्टहरू जुन इस्लाम धर्ममा गए ती कहीले बुद्ध धर्ममा फर्किएलान् ? । वेद र धम्मपद घरभित्रका हुन् । पौरस्त्य उपज हुन्, आउने जाने भइरहन्छ । कुराण र वाइवल घरवाहिरका हुन् अन्यका उपज हुन्, त्यसैले आउने जाने हुन गाह्रो छ । ज्ञान विज्ञानको विकासले कुनै वेला एक परिवार होला त्यो दिन सवैका सबै होलान् इन्तजार गरौं । तर हालसम्म त्यो भएको छैन । हामीलाई हाम्रो

चीजै चाहिन्छ । अरूको चीजलाई अनादर नगरौ हाल यत्ति भए पुग्छ । जुन सुकै धर्मावलम्बीले पनि नेपालमा धर्मको प्रवचन गर्न पाइरहेका छन् । यो आर्य सनातन धर्मको उदारता हो । योग सिकाउन लाग्दा धर्म निरपेक्ष र उदारवादी भनिने देशका धर्म चर्चले योग हाम्रो परम्परा होइन भन्छन् र सिकाउन अवरोध गर्दछन् । पोप पादरी सबैले त्यसै भने । रजनीश अमेरिकामा आश्रम निर्माण गरी प्रवचन दिन लागे त्यहाँको प्रशासनले उनको काममा बाधा गर्‍यो । आखीर त्यो ठाउँनै उनले छोड्नु पर्‍यो । आखीर योग शरीरको स्वास्थ्यसंग सम्बद्ध छ । शरीर वेलायतीको पनि योग गुरुको जस्तै छ । तत्व सबैका शरीरमा एकै छन्, साभा छन् । रजनीशको प्रवचनले बौद्धिक संस्कार युक्ति र दर्शन दिई अध्यात्मको साधनामा मददत गर्ने हो भने यी काममा बाधा किन गर्नु पर्‍यो, तर भयो । त्यसैले यस्को मनोवैज्ञानिक पक्षका रहस्यको गहीरोसंग पत्ता लगाइ बुझ्ने कोशिश गरौं । यो कुरा नेपालका हामी सबै क्षेत्र जात जाति भाषा संस्कृति धर्मावलम्बी र राजनीतिक नेता कार्यकर्ता सबैले बुझ्नै पर्छ । अन्यथा हाम्रा सम्पदामात्र होइन हामीनै नरहने स्थिति आउँन सक्छ । युद्ध हारेर हार हुँदैन शरीर मरेर मरिदैन । संस्कृति र परम्परागत राष्ट्रिय-संस्कारको भाव मारियो भने हारियो भने सबै हारिन्छ ।

मैले आफ्ना कुरा कति भन्न सकेँ या सकिन । यो लेखले त्यो अभिव्यक्ति दिन सक्थो सकेन म भन्न सकिदैन । तर मेरो तात्पर्य चाँही के हो भने संसारका सबै मानवले सबै मानव प्रति सबैका धर्म संस्कृति र संस्कार प्रति आदर गर्न सिकौ । विश्वमा सबैले सबैसंग सद्भाव र प्रेम गरेर बस्ने संस्कार बसालौं । हाल

नेपालमा बाहिरबाट सामाजिक, आर्थिक राजनीतिक सांस्कृतिक र धार्मिक रूपमा जुन अनुचित अतिक्रमण भइरहेको छ । त्यो सुहाउँदो छैन । एक मित्रले अर्को मित्रप्रति गरिने व्यवहार अनुरूप भएन । इतिहासमा सबै भन्दा कठिन अवस्थामा आज हामी नेपाली परेका छौं । यस्तो वेला हामी नेपालीहरू सजग हुन सकेनौं भने इतिहासमा फसेका अन्य केही राष्ट्रको जस्तै हामी पनि युद्धमा फस्ने, संस्कृति सक्ने, गरीबी खेप्ने भन्दा बाहेक केही हुने छैन ।

संसारमा चलेका जति धर्म छन्, तिनीहरूले चिन्तन गरिने ईश्वरको दार्शनिक रूपमा कुनै फरक छैन एउटै छ । अर्थात् ईश्वर सबैको एउटै हो । नाम अलग अलग आ-आफ्नो भाषा अनुसार होलान । परिवेश फरक छन्, त्यसैले आचारहरूमा फरक पर्छ । सबैलाई एकै परिवेश र एउटै आचारमा ल्याउन खोज्नु आफूमात्र सर्वश्रेष्ठ हुँ भन्ने दम्भमात्र हो । एकले घमण्ड गर्दा अर्कोले पनि गर्नेछ । त्यसैबाट भगडा फैलिन्छ । अन्याय भगडा अशान्तिको बीज हो । अर्कामाथि अन्याय गर्दा कहिले पनि शान्तिसंग दुनिया वस्न सक्ने छैन । सामाजिक न्याय मात्र होइन वैश्विक सार्वभौम न्याय पनि गर्न सक्नु पर्छ भन्ने मेरो सोच हो ।

अनावश्यक छ धर्मान्तरण

नेपाल भौगोलिक दृष्टिले अधिकांश पहाडी भेग भएको हिमाली राज्य हो । यहाँका नदी तिनका उद्गमस्थल हालसम्म पनि अद्भुत, रमणीय र पवित्र छन् । यहाँका वैदिक, तान्त्रिक र बौद्धकला, गोपाल, महिषपाल, किरात, लिच्छिवि, मल्ल र शाहकालमा बनेका प्राचीन शास्त्रीय शैली र विभिन्न जातजातिका साँस्कृतिक हिसावका मन्दिर, गुम्बा, चैत्य, चिवा र पहाडी भेगमा देवी वा द्यौराली, धार्मिक स्थल मेची महाकाली फैलिएका छन् । यहाँका पीठहरूमा सबै जातजातिले विनाभेदभाव पूजा-आजा गर्ने गरेका धेरै ठाउँछन् । पशुपतिमा नेवारहरू भण्डारी भई भित्री भागमा जान पाउँछन् । गुह्येश्वरीमा कसाईहरू र कर्माचार्य नै पूजारी छन् । मुक्तिक्षेत्रमा मुक्तिनाथको पूजारीमा भोटेका छेरीहरू जसलाई भुमा भनिन्छ, पूजारी छन् । पहाडी भेगका कैयौं अरु ठाउँमा जुन जुन जातिको बाहुल्य छ त्यहाँ त्यहाँ ती ती जाति नै पूजारी भएका धेरै ठाउँछन् । पूर्वी पहाडी भेगका थुम थुममा रहेका शक्तिपीठहरूमा नागाजातिको त्यहाँ प्रभुत्व होउज्जेल उनीहरू मान्थे । उनीहरूलाई हटाएर राई लिम्बू बसे, यिनीहरूले तिनै देवदेवीको पूजा गरे । बाहुन क्षेत्रीहरूले पनि तिनैको पूजा आजा गरी आएका छन् । यी देवता कस्ता हुन् ? के हुन् ? के खान्थे ? यिनको गुण, प्रभाव, माहात्म्य के हो ? कुन जातले मानेको थियो ? भनेर कुनै जातजातिका हाम्रा पुर्खाले सोधेनन् । तिनीहरूलाई सबैले समान माने र पूजा गरे । फेर्ने र बदल्ने कुनै आवश्यकता देखेनन् । जुन जातजातिमा आफ्नो कुल परम्परामा जे खाँदै आइएकोछ, ती पीठ र देवदेवीलाई पनि त्यही चढाए । मासु रक्सी खाने परम्परा

भएकाले त्यही चढाए । त्यो नखानेले खीर, वावर, पूवा, भात चढाए । सवैलाई ती देवदेवीले मनोवाञ्छित कामना पूरा गरिदिए र गरिरहेकै छन् । एटमवमको प्रविधि जुन सुकै देशबाट जुन सुकै देशमा ल्याए पनि त्यो त्यसरी नै काम गर्छ । धर्म र उपासना विज्ञान हो, त्यो सबैको लागि उत्तिकै फलदायक हुन्छ ।

धाननाच, चण्डीनाच (शाकेवा शिली), लोसार, बुद्धपूर्णमा, शिवरात्री, नवरात्र (दशैं) मा आ-आफ्नो हिसावले सवैले उपासना गर्ने गरेकै छन् । आ-आफ्ना पितृहरूको सम्भना पूजा-आजा पनि हामी सवै जातजाति आ-आफ्नो ढङ्गले गर्दैछौं । कोही खीर, मह, दही, दूध चढाउँछन् भने कोही मासु, रक्सी र जाँड चढाउँछन् । ब्राह्मणहरू पनि पहिले पहिले पितृलाई मासु चढाउँथे । चण्डिकाको पूजामा मासु र रक्सी चढाउने चलन शताब्दीयौं अघिदेखिको हो । रावण राक्षस भए पनि लङ्काको भए पनि शिवभक्त र कालीको भक्त थियो । खास गरेर कालीको ठूलो भक्त भएकोले रामचन्द्र भगवान्‌ले पनि मार्न नसक्ने हुँदा लोककल्याणको लागि त्यसलाई मार्न सकौं भनेर रामले कालीलाई खुसी पार्नु पर्‍यो । यो कुरा तन्त्रग्रन्थमा पाइन्छ (बृहत्पुरश्चर्यार्णव) । वसिष्ठ ठूला ऋषि हुन् जसलाई सिद्धि नहुँदा चीनमा गएर बुद्धलाई गुरु राखेर आर्य ताराको उपासना गरी सिद्धि प्राप्त गरे । धर्मविज्ञान र उपासनाविज्ञान भनेको आजको वैज्ञानिक प्रविधि जस्तै हो । जो जहाँबाट प्राप्त भए पनि त्यो सवैलाई काम लाग्छ । तर आज एकथरी भन्छन् दशैं भनेको आर्यले अनार्यलाई मारेको दिन अर्थात् रामले रावणलाई मारेको दिन । हामी अनार्य विभागमा पर्छौं त्यसैले दशैं बहिष्कार गरौं । तर रामले र रावणले एउटै देव, देवी, शिव, शक्तिको नै उपासना

पूजा गरेको पुराना ग्रन्थहरूमा भरमार छ, हामीले त्यो बुझेनौं । भगडा एउटै संस्कृति, सभ्यता र धर्म मान्नेहरूमा पनि परेकै छ । एउटै आमाबाट जन्मिएका दुइ दाजु-भाइ र दिदी-वहिनी पनि लडेकै छन् । क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरू बीचमा आपसी लडाईं भगडा छ छैन ? मुसल्मान भित्रै मारामार भएको हामीले देखेकै छौं, छैनौं ? सत्ता, शक्ति, अर्थ, अन्याय आदिले युद्ध भएका छन् । एउटै आर्य संस्कृतिका अनुयायी भारतवर्षी राजा-रजौटमा घमासान लडाईं भएको हामीले पढेकाछौं । कौरव र पाण्डवको भाइ-भाइ बीचमा त्यत्रो युद्ध भयो । आर्य भएर युधिष्ठिरले अनार्य दुर्योधनलाई जितेको पनि होइन । एउटै संस्कृतिभित्रकै दाजुभाइ हुन् यी । किराँतकालीन देवदेवी लिच्छवि, मल्ल र शाहकाल हुँदै सबैका पूजनीय छन् । त्यसरी नै लिच्छविकाल र मल्लकालका मन्दिर, पीठको अनादर कसैले गर्दैन ।

हलेसी महादेवलाई किरात राजा शङ्खो हाङ्ग, अन्य किरात राजहरू र साधारण किरातजनहरू समेतले सदियौं अधिदेखि इष्टदेव मानी आएका छन् । किरात भाषामा ती देवताको नाम उच्चारण गरिन्थ्यो । मुक्तिनाथलाई भुमाले आफ्नै भाषाको नामले बोलाउँछन् । तर तत्त्व एउटै हो, भाषा फरक छ । आर्य संस्कृतिभित्र पनि उपासनाका दुई विधा छन् । दक्षिण र वाम । दक्षिणाचारमा खीर, रोटी, पूआ, अपुङ्गो, पञ्चामृत, हविष्य आदिले पूजा गरिन्छ भने बामाचारमा रक्सी, माछा, मासु, मुद्रा, मैथुन आदिले पूजा गरिन्छ । बाहुन, छेत्री आदिले दक्षिणाचार मानेर पूजा गर्दा खीर आदिले र राई, मगर, गुरूङ्ग, तामाङ्ग, चौधरी आदिले रक्सी मासु आदिले देव पितृको पूजा गरे । आज पनि गुह्येश्वरीमा पूजारीहरू

११६ - पुख्यौली

वाममार्गले पूजा गर्छन् । रक्सी, माछा आदि चढाउँछन् । नेवार र अन्य जान्ने राई, तामाङ्ग आदि पनि त्यसै गर्छन् । तर बाहुनहरू खीर, फलफूल, मिठाइ आदि चढाउँछन् । तर जस्तै जान्ने र कस्तै कट्टर भए पनि बुभेको मान्छेले ती दुवै पूजालाई निन्दा गर्दैन । उपास्य देव देवी एउटै हुन् । त्यसैले बाहुन, छेत्री, वैश्य, राई लिम्बू, मगर, गुरुङ्ग, सतार, धिमाल, चौधरी, मुसहर, तेली, नेवार, कसाई, पोडे, च्यामेले दशैँमा घर-घरमा पूजा गरिने देवी उनै हुन्, महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती, चण्डी, दुर्गा आदि । तर यिनलाई पूजा गर्ने सामान र आचार भिन्ना भिन्नै हुन सक्छन् । यहाँ आर्य अनार्यको कुरै छैन । नेपालमा अनार्य कोही पनि होइन र छैन । केवल पूजा र परम्पराका भेदमात्र हुन् ।

हामीलाई कसैले आफ्नो स्वार्थको लागि टुक्र्याउँदै छ । फुट्याउँदै छ र लडाउँदै छ । हाम्रो संस्कृति खोज्ने काममा गहिराईमा नगएर पश्चिमी लेखक र तिनीहरूको लहै लहैमा लाग्ने हाम्रै केही मान्छेले पनि यो कुरा गरौंला जस्तो गर्दैछौं । नेपालमा एक वर्ग थिचिएको छ, मिचिएको छ भन्ने हामीलाई लाग्छ भने त्यसको मूल कारण अशिक्षा हो । गरीबी, दारिद्र्य निर्मूलताविना, अशिक्षाको निराकरणविना, महिला, जनजाति, केटाकेटी, दलित र पिछडिएकाहरूको उद्धार असम्भव छ ।

देशमा अत्यन्त समृद्ध पढेलेखेको वर्ग पनि छ । त्यसको जीवनको लक्ष्य, उद्देश्य देश तथा समाजप्रति कर्तव्य के हो ? सम्भवतः त्यो वर्गले मनमा के निश्चय गरेको हुनसक्छ ? तर हामी जस्ता गरीब जसले त्यस वर्गसंग सम्पर्क, उठवस र सङ्गत गर्न दुर्लभ छ, त्यस उच्च धनाढ्य वर्गको मनोभावना बुभेका

छैनौं ।

सँस्कृति, कला, धर्म र परम्परामा हाम्रो देश धनी छ । सबै जात-जातिका आ-आफ्ना साँस्कृतिक विशेषता भएर पनि यस विविधताभिन्न राष्ट्रियरूपमा अखण्डता र ऐक्यवद्धता देखा पर्छ । भारतीय उपमहाद्वीप र तिब्बत, चीन लगायत जापान, थाइल्याण्ड, म्यानमार आदि जहाँ बौद्ध सम्प्रदायको अत्यन्त ठूलो प्रभाव, प्रचार, प्रसार भएको छ त्यहाँ सबैमा पौरस्त्य वैदिक तान्त्रिक प्रभाव गहिरो देखिन्छ । बौद्ध, जैन, शैव, शाक्त, वैष्णव, सौर, गाणपत आदि तन्त्र विद्या हेर्नु भए पत्ता लगाउन सकिन्छ । बौद्धको गुह्यसमाजतन्त्र, आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्प र वैदिकहरूका परशुराम कल्पसूत्र, परात्रिंशिका, शक्तिसङ्गम, कालीविलास तन्त्र आदि साधनाप्रधान ग्रन्थहरू मिल्दा जुल्दा कुराले भरिएका छन् भन्ने ती ग्रन्थका अध्येताहरू बताउँछन् ।

वसुबन्धु, असङ्ग, अश्वघोष, नागार्जुन आदि मध्ये कतिपय बौद्ध आचार्यहरू प्रकाण्ड वैदिक विद्वान्हरू हुन् जसले पछि बौद्ध सम्प्रदाय स्वीकार गरी तिब्बत, चीनमा बौद्ध धर्म प्रचार गरे । त्यहीँको लिपी र त्यहीँको भाषामा ग्रन्थ निर्माण गरे । आफ्नो नाम पनि त्यहीँकै प्रचलन अनुसारको प्रचलित गराए । नागार्जुनको शून्यवाद र शङ्कराचार्यको सद्वाद दुवैमा सृष्टि वर्णन विवर्तवादमा देखिन्छ भन्ने विद्वान्हरूको भनाइ छ । अश्वघोषको सौन्दरानन्द काव्य र कालिदासको रघुवंशकाव्यको तुलना गर्दा के देखिन्छ ? । १८० भन्दा बढी भारतीय आचार्यहरू चीन तिब्बतमा गई बौद्ध धर्म प्रचार गरे जसमा १०५ जनाको नाम त भारतीयहरूले खोज गरिसकेका छन् । नेपालबाट बुद्धभद्र बौद्धधर्म प्रचारका लागि

११८ - पुख्यौली

चीन गएका थिए ।

परिष्कृत र प्रकाण्ड बौद्धिक वैदिक विद्वत्ता बौद्ध सम्प्रदायमा खर्चिएर त्यस सम्प्रदायमा विशाल साहित्यको श्रीवृद्धि गर्ने महनीय आचार्यरू खुट्टाले हिंडेर संसारको कुना कुनामा गई साँस्कृतिक एकात्मताको अभिवृद्धि गर्न कसरी कटिवद्ध भए ? रेल, मोटर र प्लेन भएको यस युगमा आजका धनी र धनीका पुत्रहरू विलास र विकृति फैलाउने मोजमस्ती गर्ने उद्देश्यले देशान्तर चाहार्छन् । तर हाम्रा पुर्खाले तपस्याद्वारा प्राप्त गरेका जीवनका गहीरा यथार्थहरू जो दर्शन, कला, धर्म र सँस्कृतिमा देखा पर्छन्, तिनीहरूको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने बुद्धि जाँगर किन तिनीहरूमा देखा पर्दैन ? न त हाम्रो देशका गरीवहरूको दारिद्र्य र अशिक्षा देखेर तिनीहरूलाई पीर लागेको भान हुन्छ । अन्याय, अत्याचार, लुट, कालोबजारी र जघन्य अपराध गरेर कमाएको सम्पत्ति खान जन्मिएका नरपिशाच धनीपुत्रहरू हो ! धर्म, सँस्कृति, कला, समाजसेवा गरी राष्ट्रोत्थानमा सतत प्रयास गर्दै पिता पितामह आदिले कुकृत्य गरी जम्मा गरेको सम्पत्तिको प्रायश्चित्त त गर !

भृकुटी, अरनिको, सीता विदेसिए, सँस्कृति र कलाको प्रचारका लागि । पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरण गरेको खान र मोजमज्जाका लागि होइन, अनन्तकालदेखिको अस्तित्व र अस्मिता संरक्षणको लागि हो । हाम्रा वैदिक, बौद्ध र तन्त्र दर्शनले जीवनलाई कसरी हेरेका छन् यसको चासो तरुनी लिएर मोटर चढेर हिड्ने उच्छृङ्खल कुण्डले भ्याप्ले धनीपुत्रहरूले गर्न किन नहुने ? ।

नेपालका विभिन्न मन्दिरहरूमा र हनुमान् ढोकाका मन्दिरका

तोरणमा देखिने मैथुनयुक्त मुद्रामा त कम से कम तिनीहरूको ध्यान जानु पर्ने थियो । त्यसको रहस्य के हो ? । त्यस्तो छाडा कुरा पवित्र मन्दिरमा किन राखियो ? । त्यसलाई धनीपुत्रहरूहो बुझ्नुस् । एउटा दुइटा तीनओटा उत्तरले चित्त नबुझाउनुहोस् । यसको रहस्य गहिरो छ । खोज्नुोस् !

आफ्ना पुर्ख्यौली साँस्कृतिक उदात्तता र महत्ताको आफ्ना सन्ततिलाई ज्ञान नदिने भोगासक्त धनी माता-पिताहरू विधर्मीका दुर्गन्धित श्वास-प्रश्वासमा किन रमाउनु हुन्छ ? छोराछोरीलाई विदेश पठाउनु अगाडि आफ्ना पुर्ख्यौली कला, साँस्कृतिको सामान्य ज्ञानसम्म गरेर पठाउने गर्नुहोस् ! जसले गर्दा उनीहरूलाई प्रभावित ठीकतिर गर्न सकियोस् ।

अशिक्षित तथा गरीव नेपालीको कुण्ठित जीवनलाई समृद्ध गर्न सम्पत्ति सदुपयोग गर्नुहोस् । विज्ञान, कला, साँस्कृति र धर्मको खोजीमा सोख लिनुहोस् । राष्ट्रको डाहर छटपटीलाई दूर गरी विविध राष्ट्रिय जीवनमा ऐक्यबद्धता र उन्नतिको सूत्र उन्नुहोस् । विशृङ्खलित, विस्थापित र छिन्न भिन्न हुनबाट राष्ट्रलाई जोगाउनुहोस् । भाषा, भेष, भूषा, जात, जाति, क्षेत्र आदिका विविधतामा अनुस्यूत साँस्कृतिक एकताको अनुभव गर्नुहोस्, गराउनुहोस् । हामी एक हौं । हाम्रो साँस्कृतिक मूल जरो अनन्त गहिराइमा गएको छ । एउटै छ । गहिराइमा जाऔं । हामीलाई लडाउन गरिने पातला र सतही लेख र भनाइ नपत्याऔं । आफैं खोजौं, हेरौं, बुझौं, जानौं र आफ्ना सन्ततिलाई पनि सिकाऔं । के विदेशी विधर्मीहरू हाम्रा भावना र मर्मलाई आत्मसात् गर्न सक्छन् ? तिनीहरूलाई यो कुरा धेरै गाह्रो छ ।

धर्म-परिवर्तन गर्ने गराउने अभिलाषा औपनिवेशिक आकांक्षाको अर्को रूप हो । गरीबीको विवशतामा पैसाको लोभले गरिने धर्म-परिवर्तनले भगडा निम्त्याउँछ । मुसलमानले क्रिश्चियन बन्नु, वैदिक-बौद्ध-जैनले क्रिश्चियन, मुसलमान बन्नु, त्यस्तै क्रिश्चियनले वैदिक-बौद्ध-जैन (हिन्दू) बन्नु धार्मिक सर्वात्मताको दृष्टिकोणले केही फाइदा छैन ।

मौका पर्दा आ-आफ्नै धर्ममा रहेर सबैले सबै धर्मको साधना गर्दा पनि भइहाल्छ । हिन्दूले मुसलमान र क्रिश्चियनको केही कुरा, क्रिश्चियनले हिन्दू र मुसलमानका । मुसलमानले हिन्दू र क्रिश्चियनका राम्रा कुराका साधना गर्न मन लागे, गरेर हेरे भइहाल्छ, त्यसको लागि धर्मान्तरण गरिरहनै पर्दैन ।

क्रिश्चियनले नेपाल आउँदा पाशुपत, शाक्त वा बौद्ध साधना नेपाल वसुञ्जेल जान्ने गुरुहरूसंग सिकेर गरे भइहाल्छ । गरिरहेकै पनि छन् । सबै धर्मावलम्बीले मर्दा पर्दा आफ्नै किसिमको संस्कार गर्ने, सामाजिक व्यवहार र दैनिक धार्मिक कृत्य आफ्नै आफ्नै परम्परागत रूपमै गर्दै रहने तर विशेष उपासना वा साधना गर्न मन लागे जसको जहाँबाट लिएर गर्दा पनि केही फरक पर्दैन । क्रिश्चियन, मुसलमानले म बौद्ध नै भएँ, म वैदिक नै भएँ, हिन्दुले मुसलमान वा क्रिश्चियन भएँ सधैंको लागि भन्नु मुखता हो, परपीडन हो, यूरोपियन, अमेरिकन, अफ्रिकन, एशियन र अन्य सबै आ-आफ्नो धर्म संस्कृति परम्परामा एक अर्काले प्रलोभन देखाएर वा अज्ञानताको फाइदा उठाएर थिचो मिचो, नष्ट भ्रष्ट गर्ने काम गर्नु किमार्थ राम्रो होइन । सबैले आ-आफ्नो धर्म नछोड्नु नै सिद्धिको मूल सोपान हो ।

यहाँ केही धर्मको मात्र उल्लेख भए तापनि संसारमा प्रचलित सबै देश जाति र परम्परागत प्रचलित धर्मको वारेमा मैले भन्न चाहेको हुँ । नेपाल जस्तो सानो, शान्त र सुन्दर देशमा यसका प्राचीन रीतिस्थिति र विविध साँस्कृतिक धार्मिक परम्परालाई संरक्षण र संवर्द्धनमा टेवा पुर्‍याउने महत्ता प्रदर्शन गर्नुले नै मुसल्मान र क्रिश्चियनको मानवीय बृहत्ता सिद्ध हुनेछ । तर मुसल्मान र क्रिश्चियन बनाउनु अरूलाई अपहेलित र अपमानित गर्नु हो । वैदिक र बौद्धका लागि पनि उक्त नियम लागू हुन्छ ।

समग्र नेपाली जात जाति जनजाति सबैलाई म के भन्दछु भने हामी सबैको आ-आफ्ना धर्म साँस्कृति परम्परा उदात्त, समृद्ध र आदर्श छन् । आफ्नैलाई अभै विशाल र समृद्ध पारौं । आफ्ना पुर्खाको गौरव गाथालाई लात हानेर अर्काका थाड्ना नभिरौं । यदि आफ्नो परम्परा र धर्म, साँस्कृति भन्भट लाग्छ भने बरू छोडिदिऊँ अरु कसैको पनि नलिऊँ । आफ्नो छोडेर अरुको भारी बोक्नु भन्दा कसैको पनि भारी नबोक्नु राम्रो । क्रिश्चियन र मुसल्मानलाई पनि यो नियम लागू हुन्छ ।

संसारभरिकै धर्म, विज्ञान, कला, साँस्कृति सबैका सबैले पढौं, जानौं र बुझौं । तर धर्मान्तरण उद्देगकारक र द्वेषजनक भएकोले कसैले कसैको नगरौं । यदि विश्वमा कुनै वेला सबै खाले धार्मिक आग्रह सकिएछन् भने त्यसवेला धर्मलाई लिएर केही भन्नु नपर्ला ।

१२२ - पुख्यौली

अन्तर्वार्ता

परिमार्जन (विचार प्रधान, अर्ध वार्षिक)

वर्ष १, अंक १, २०५१

प्रश्न १ : यहाँको विचारमा दर्शन भनेको के हो ? दर्शनहरूमा परिचर्चित "आत्मा" र "ईश्वर" बारे तपाईंको कस्तो दृष्टिकोण रहेको छ ?

जवाफ : "दृश्यते याथात्म्यं वस्तु अनेन" भन्दा अनुभव गर्नु ज्ञान गर्नु हेर्नु भन्ने अर्थ भएको "दृश" धातुबाट करणमा "ल्युट" प्रत्यय भएर दर्शन शब्द बन्दछ । वस्तुको वा पदार्थको स्वरूपलाई यथार्थरूपमा जसले अनुभव वा ज्ञान गराउँछ त्यो शास्त्रलाई दर्शनशास्त्र भनिन्छ । दर्शनशास्त्रमा वर्णित आत्मा वा ईश्वर भनेको जगत् समेत जगत्मा भएका सबै पदार्थको पारमार्थिक रूप हो । ईश्वर, आत्मा, जगत् जीवको भेद अज्ञान जनित हो । मूलतः परमार्थमा सबै अखण्ड, एक र अद्वितीय ब्रह्ममात्र हो । वस्तुतः अखण्डमा खण्ड विरोधिता एकमा द्वित्व सापेक्षता र अद्वितीयमा द्वितीय सापेक्षता रहेकोले निरेपक्ष वस्तुमा त्यो कुरा पनि लागू हुँदैन ।

प्रश्न २ : तपाईं धर्मलाई कसरी परिभाषित गर्नु हुन्छ ? कुनै पनि समाजमा धर्मको स्थान र औचित्य बारे यहाँको के सोचाई रहेको छ ?

जवाफ : जुन कुराले वा साधनाले जीवका अनादि अनन्त

बन्धन फुक्लन्छन्, स्वरूपसङ्कोचिका अविद्या वा मायाको नाश गर्छ त्यही धर्म हो । सबै समाजमा धर्मको सार्वभौम स्वरूप र स्थान एकै छ । समाजलाई शाश्वत-शान्तिमा प्रतिष्ठापित गर्ने धर्म सबैका लागि कर्तव्य र परिपालनीय छ ।

प्रश्न ३ : दर्शनमा बहुचर्चित विवादको प्रश्न बनेको पदार्थ र चेतनाको बीच कस्तो सम्बन्ध रहेको देख्नु हुन्छ ?

जवाफ : पदार्थबाट चैतन्य पैदा हुन्छ, पदार्थको छाँया हो चेतना भन्ने एकथरी र चेतनबाट पदार्थ पैदा हुन्छ, चैतन्यको स्थूल रूप हो पदार्थ भन्ने अर्काथरीको भगडा अनादिदेखि चलिरहेकै छ । तत्काल यो भगडा छिनिन्न ।

मेरो विचार र निष्कर्षमा साधनाकालमा पदार्थ शरीर र चेतन-आत्मा हो, यी दुईको सम्बन्ध तताएको फलाममा रहेको तातो र फलाम जस्तै हो । तर सिद्ध अवस्थामा जड पदार्थ र चेतनको पार्थक्य रहन्न, केवल चैतन्यमात्र बाँकी रहन्छ ।

प्रश्न ४ : वर्तमान समाजमा दर्शनशास्त्रको अध्ययन स्थितिलाई यहाँले कसरी मूल्यांकन गर्नुभएको छ ?

जवाफ : आजको समाज दर्शनशास्त्रको अध्ययनपछि शास्त्रजन्य ज्ञानलाई आचरणमा उताउँदैन । त्यसैले वर्तमान समाजमा दर्शनशास्त्रको अध्ययन जडसूत्रवादी भएको छ ।

प्रश्न ५ : तपाईंको विचारमा राजनीतिमा दर्शनको कस्तो भूमिका

१२४ - पुख्यौली

रहेको हुन्छ ?

जवाफ : राजनीतिलाई दर्शनले उदार र लचिलो बनाउँछ। दर्शनले राजनीतिमा ऐक्यात्मभाव पैदा गर्छ, राजनीति भित्र आउने मूढाग्रह र दुराग्रहलाई कम गर्छ, सत्तास्वार्थको दौडमा प्रयोग गरिने असत्यतालाई अंकुश लगाउँछ, स्वार्थन्धता र जघन्य राजनीतिक खेलभित्र पनि देखिने केहि पारमार्थिकता र सत्यता छ भने त्यो दर्शनकै प्रभाव हो।

प्रश्न ६ : वर्तमान नेपालको राजनैतिक शक्ति सन्तुलनलाई तपाईं कसरी मूल्यांकन गर्नु हुन्छ ?

जवाफ : (क) संसारको जुनसुकै देशमा पनि दुई ध्रुवमा दुई राजनीतिक शक्ति अनिवार्य बनिरहन्छ। सन्तुलन नै जीवन हो। सन्तुलित शक्तिको उदयले शासनमा स्थायिता र सहिष्णुता बनिरहन्छ।

(ख) वर्तमान नेपालको राजनीतिमा मुख्यरूपमा ३ शक्ति देखा परेका छन् - वामपन्थी, दक्षिणपन्थी र यी दुईतय अतिवाद बीचको मध्यस्थ शक्ति। हाल मध्यस्थ शक्तिको सत्ता सञ्चालनमा उक्त दुई शक्तिले प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रभाव पारिरहेका छन्। यसले प्रजातन्त्र र राष्ट्रियतामा सकारात्मक र विकास निर्माणमा केही नकारात्मक प्रभाव पनि पारिरहेको छ। तर विकास निर्माणको नकारात्मकता अस्थायी छ। त्यो चाँडै सकिने छ।

(ग) शक्ति सन्तुलनलाई एक पक्षीय पार्न खोज्दा नै नेपालमा हालको गडबडी उत्पन्न भएको हो । त्यसैले शक्ति सन्तुलनलाई बिगार्ने हठ लिनु हुन्न ।

प्रश्न ७ : अन्त्यमा, यस पत्रिका र प्रकाशकलाई केही सुझाव दिनु हुन्छ कि ?

जवाफ : ज्ञान विज्ञानका गहीरा विविध पक्षलाई यस पत्रिकाले उजागर गरेको र पढ्ने अनुसारको व्यवहार गर्ने पाठकको संख्या बढेको । यी दुई पक्षलाई कार्यान्वयन गर्न यो पत्रिका र प्रकाशक सफल होउन् भन्ने म चाहन्छु ।

१२६ - पुख्यौली

चौसठ्ठी लिङ्गयात्रा

परमेश्वर पौडेल

स्कन्दपुराण अन्तर्गत हिमवत्खण्डका ९० अध्याय देखि १६३ अध्यायसम्म वर्णन गरिएका नेपालमण्डलका ६४ लिङ्गहरूको यात्रा । यस अनुसार नरनारीहरूले दुम्जाको कुशेश्वर शिवलिंगदेखि आरम्भ गरी पशुपतिक्षेत्र अन्तर्गत देवपत्तनमा रहेका रुद्रागारेश्वर शिवलिङ्ग समेत गरी ६४ शिवलिङ्गको अवस्थिति ।

आर्यातीर्थमा स्नान गरी पशुपति गुह्येश्वरीको दर्शन गरी सूर्यविनायकको दर्शन गरी चौसठ्ठीलिङ्गयात्रा प्रारम्भ हुन्छ ।

क्र.सं	लिङ्ग	स्थानको नाम	हालको स्थानको
१	कुशेश्वर	चित्रकुट पर्वत (कुलपीठ)	दुम्जा
२	भीमेश्वर	ताम्रचुड पर्वत	दोलखा
३	काफीश्वर	ककुदाद्रि पर्वत	वाह्र विस्या
४	कश्यपेश्वर	ककुदाद्रि पर्वत	मण्डन
५	फटिकेश्वर	काकन्द पर्वत	फटक शीला
६	चण्डेश्वर	स्कन्द गिरि पर्वत	वनेपा
७	धनेश्वर	रौद्र गिरि पर्वत	वनेपा
८	विकटेश्वर	द्रोणाचल पर्वत	साँगा
९	इन्द्रेश्वर	कुञ्ज पर्वत	पनौति
१०	भालेश्वर	निकुञ्ज पर्वत	विहावरको पुछार चिण्डुगानु
११	गुप्तेश्वर	मुकुन्दगिरि पर्वत	लेले

१२	चमेश्वर	सुन्दर पर्वत	लेले
१३	रामेश्वर	त्रिकुटाचल पर्वत	टिका भैरव
१४	जालेश्वर	सुन्दर पर्वत	महाभारत तिन वैनिको लेख
१५	नटारम्भेश्वर	त्रिकुटाचल पर्वत	मकवानपुरको नजिक महाभारतको लेख
१६	उद्दालकेश्वर	व्याघ्र पर्वत	फर्पिङ्ग
१७	गोपालेश्वर	मकटाचल पर्वत	फर्पिङ्ग
१८	चम्पकेश्वर	वज्रपर्वत	चितलाङ् विशं खेल
१९	उन्मत्तेश्वर	मयुर पर्वत	टिष्टुङ्
२०	नन्दीकेश्वर	नन्द पर्वत	टिष्टुङ्
२१	गोखुरेश्वर	कसेरु पर्वत	कृछाल कार्किछाप
२२	पाण्डुकेश्वर	ऋक्षवाण पर्वत	पालुङ्
२३	कूटेश्वर	चित्रकूट पर्वत	आग्रा महादेउखर
२४	असितेश्वर	सुभद्र पर्वत	महेसाखोला भीरपानी देखि मुनि महादेवव्यासि
२५	भैरवेश्वर	निलकूट पर्वत	देविघाट
२६	ब्रह्मेश्वर	शृङ्गाचल पर्वत	कपिलास
२७	स्कन्देश्वर	चन्द्रकान्तपुपला चल पर्वत	कपिलास डाँडावारि
२८	शतरुद्रेश्वर	मृगेन्द्र पर्वत	शिवपुरी
२९	काकेश्वर	सरकंकट पर्वत	काकेश्वर

१२८ - पुख्यौली

३०	मणिचूडेश्वर	मणिचूर पर्वत	मणिचूर पर्वतको थुमका
३१	योगेश्वर	मणिचूड पर्वत	साँखु
३२	नारायणेश्वर	गन्धमादन पर्वत	तप्प्या गानु बोध्यानि फेदि
३३	ज्योतिर्लिङ्गेश्वर	कामधेनु पर्वत	साँखु
३४	रत्नचूडेश्वर	डोलागिरि पर्वत	महादेव पोखरी
३५	वागीश्वर	दोलागिरि पर्वत	चाङ्गीश्वरी
३६	कीलेश्वर	दोलागिरि पर्वत	चाँगु
३७	वाल्मीकेश्वर	शुभोद पर्वत	भादगाउँ हनुमान घाट
३८	मङ्गलेश्वर	शुभोद पर्वत	भादगाउँ
३९	विमलेश्वर	निकुण्डा पर्वत	सिपाडोल
४०	अनन्तेश्वर	ऋष्याश्रम पर्वत	अनन्तलिङ्ग
४१	विश्वरूपेश्वर	ऋष्याश्रम पर्वत	तर्पागाल
४२	सोमेश्वर	धर्म रूप शैल	सोमलिङ्गटार
४३	गोभराटेश्वर	चक्रनेमि पर्वत	लुबु
४४	भृङ्गेश्वर	नागकूट पर्वत	सुनागुठि
४५	त्रिलिङ्गेश्वर	ललितारण्य	पाटन
४६	कुपितेश्वर	ललितारण्य	पाटन
४७	सर्वेश्वर	सोही वन	पाटन
४८	गोलोकेश्वर	नन्दभद्र शैल	वल्लुखोलाका किनारामा नैकापको थुमको

४९	मीनेश्वर	मातृ तीर्थ	मातृ तीर्थ
५०	चन्दनभराटेश्वर	चन्दनगिरि पर्वत	मातातीर्थ महादेव गाउँ
५१	यक्षेश्वर	उसीरविर पर्वत	इचंकु हलचोक
५२	चण्डिकेश्वर	मृगेन्द्र पर्वत	टोखा
५३	धर्मेश्वर	मृगेन्द्र पर्वतको काखमा	टोखालिवि कोट
५४	गोकर्णेश्वर	मुञ्जवत पर्वत	गोकर्ण
५५	कोटीश्वर	मन्दर पर्वत	कुटी वहाल
५६	वाणेश्वर	पारियात्र पर्वत	वानेश्वर टार
५७	ज्ञानेश्वर	उमाशैल पर्वत	ज्ञानेश्वर
५८	पर्वतेश्वर	कैलाश	कैलाश
५९	जलेश्वर	उमाशैल पर्वत	गुह्येश्वरी घाट
६०	गुह्येश्वर (सिद्धेश्वर)	सिद्धाचल पर्वत	मृगस्थली गुह्येश्वरी
६१	किरातेश्वर	श्लेष्मान्तक मृगस्थली	मृगस्थली
६२	भस्मेश्वर	भस्माचल पर्वत	देवपाटन
६३	भुवनेश्वर	वृषभाचल पर्वत	देवपाटन
६४	रुद्रागारेश्वर	धर्माचल पर्वत	देवपाटन

आर्यातीर्थमा स्नान गरी पशुपति गुह्येश्वरीको दर्शन गरी साखुँगै नेमुनिको र वज्रयोगिनीको दर्शन एवं दानादि गरी चौसठ्ठीलिङ्गयात्रा समाप्त हुन्छ ।

१३० - पुर्ख्यौली

वाग्मती तीर्थयात्रा

परमेश्वर पौडेल

पहिलो वास-शिखनारायण	
स्थान	तीर्थ
कट्वालदह	बासुकी सेतुबद्धतीर्थ
माइखोलाको दोभान	दुर्गातीर्थ भद्रातीर्थ
डुकुबाट आएको उत्तरवाहिनी	हनुमत्तीर्थ
तारेभीरमा सर्वेश्वर महादेव	सर्वमयतीर्थ
जोरघट्ट निर	सीतातीर्थ
भुल्केश्वर-लक्ष्मणेश्वर	लक्ष्मणतीर्थ
मञ्जल गाउँ	उत्तरवाहिनीतीर्थ
खहरे दोभान	रामतीर्थ
नारानको खोला	गोपालतीर्थ दामोदरतीर्थ
बतासे	चन्द्रोदयतीर्थ
फर्सेलाको दोभान	सूर्योदयतीर्थ, फटकशीला
पावर हाउस	सुलोचनातीर्थ
वुग्मतीघाट माथी	महेन्द्रतीर्थ, त्रिजटातीर्थ
दोश्रो वास - वुग्मतीको पुल	
वोसनको खोला	सर्वौषधीतीर्थ
सिम्लेदेखि देखिन	वराहतीर्थ
चोभारमा	तपोगणपती, महागणपती
चोभार	कर्कोटक, भृगुचिन्ह, चक्रतीर्थ
तेश्रो वास - चोभार	
नखबुको दोभान	प्रभावतीतीर्थ
सुन्दरीघाट	कायानिर्मल, सत्यनिर्मल
वल्लुमा	इन्द्रदमन तीर्थ

टेकु दोभान
काजीघाट पचली
कालमोचन

पञ्चनद तीर्थ
भैरव तीर्थ
कालमोचन तीर्थ

चौथो वास - कालमोचन

पाञ्चायन
धोविखोलाको दोभान
मृत्युञ्जय घाट
शंखमुलको पुल मुनी
ऐ. ऐ. माथी

सहोदरतीर्थ
वाणगंगातीर्थ
मृत्युञ्जयतीर्थ
अमरावतीतीर्थ
भोगवती, वायुवती, शुद्धवती, उत्तरप्रयाग
रुद्रधारा, शंखमुल, विमलावती, निर्मलावती

पाँचौं वास - शंखमुल

कोटेश्वर माथी
राजराजेश्वरीदेखि
मंगला गौरीसम्म

त्रिलोचना, सत्यनामा, प्रयाग, मणिमती
पीठकाक्ष, त्रिविक्रमा, सुवर्ण
मंगल विघ्नाहा, ब्रह्ममसान, राजमसान,
राजेश्वरी, उमामहेश्वर, पापमोचन, पिशाचमोचन,
क्षेत्रपाल, भस्ममसान, विष्णुतीर्थ, (राढा ?)

छैठौं वास - राजेश्वरी

मंगला गौरीदेखि
सूर्यघाटसम्म

मंगलागौरी, आकाश भैरव, बछला, पञ्चगणेश,
कुशोदक, सौभाग्य, कुवेर, गौरी, षर्वरी, मृगोदक,
आर्या, वापिका, नारायणी, मातृ, गणेश, अगस्ती,
नीलकण्ठ, वासुकी, देवघाट, गोखुर, भृगुपतन,
ब्रह्ममसान, विष्णुसहस्र, रुद्रसहस्र, अनन्त,
चन्द्रभागा, सूर्यभागा

सातौं वास - आर्यघाट

आर्यघाटबाट
गुह्येश्वरीसम्म

मनकामना, ज्ञानवापी, कर्कोटक, जिह्वालोल,
पुष्पांगाल, गौरी, वालमोचन, गोखुर, रुद्रसहस्र,
भैरवाख्य, विनायक, जलेश्वर, गुह्येश्वरी,

१३२ - पुख्यौली

पशुगण, त्रिशूली, श्लेष्मांतक, ताम्रचूड

आठौं वास - गुह्येश्वरी

गुह्येश्वरीदेखि

गोकर्णसम्म

उत्तरवाहिनी, हनुमान, चैरगंगा, हत्यामोचन,
कैलाश, हेमवत, विष्णुपदी, गणपती, महागणपती,
चन्द्रकान्त, सूर्यकान्त, वासुकी, भृगुचिन्ह, चक्र,
गोकर्ण, पितामह, उत्तरगया, गजाधर, चन्द्रमती,
नारद,

नवौं वास - गोकर्ण

गोकर्णदेखि

सुन्दरीमाईसम्म

सप्तर्षि, कपोतगिरी, उत्तरवाहिनी,
कान्तिभैरव, कोलमती, गजामय, धेनुमती,
काकवेणी, श्वेतवाराह, वाल्मीकी, महाकाल,
श्यालमती, सहस्रधारा, वाग्मती पतन, बुद्धिमती,
नागमती, सहस्र सुन्दरी, सुन्दरीमाई

दशौं वास - सुन्दरीदेवी

सुन्दरीमाईदेखि

वागद्वारसम्म

अमलाम्बु, विमलाम्बु, निर्मलाम्बु, मदनाम्बु,
विश्वाम्बु, ज्ञानाम्बु, भुवनाम्बु, योगाम्बु,
सिध्दाम्बु, क..... ? शतरुद्र, अगस्ति,

एघारौं वास - वागद्वार

अनन्तनाराणदेखि

वागद्वारसम्म

अनन्तनारायण, अप्सरा, तारा, कुमार,
विष्णुलक्ष्मी, महासरस्वती, उमामहेश्वर

बाह्रौं वास - बुढानिलकण्ठ

बुढानिलकण्ठ

स्नान, दर्शन नीलकण्ठ

तेह्रौं वास - साँखु

साँखु

योगधारा, योगकुण्ड स्नान, योगेश्वर, योगिनी,
नेमुनि दर्शन

चौधौं वास-चाँगु

चाँगु

दशावतार, किलेश्वर, छिन्मस्ता दर्शन

पन्ध्रौं वास-पशुपति

पशुपति

स्नान, विरुपाक्षलाई दही चिउरा

सोह्रौं वास - घर

घर

तीर्थे भोज

वाग्मती मन्त्र

नमस्ते वाग्मति देवि सर्वपापप्रणाशिनि

अद्य मे धावितं पापं दर्शनात्ते चिरार्जितम् ॥१॥ स.र.व.पृ.५२३

वाग्मतीमा तीर्थस्नान जहिले पनि गर्न सकिन्छ ।

वाग्मती तीर्थयात्रा वैशाख कृष्ण चतुर्दशी देखि सुरु गरी वैशाख शुक्ल पूर्णिमा सम्म गर्ने चलन थियो ।

लेखक

विदुरप्रसाद पौडेल

नाम	: विदुरप्रसाद पौडेल
जन्म	: २००१, पूर्व ३ नं. हलेसी सल्ले, खोटाङ्ग
हालको ठेगाना	: खरीमार्ग, का.म.न.पा. ८, काठमाडौं
पिता	: पराशर पौडेल
माता	: कुन्तादेवी पौडेल
शैक्षिक योग्यता	: नव्य व्याकरणाचार्य, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०२८
दर्शनशास्त्रको अध्ययन	: साङ्गवेदविद्यालय वाराणसी, २०२९
पदक	: महेन्द्र विद्या भूषण,
अध्यापन	: रानीपोखरी संस्कृत प्रधान पाठशाला, २०२५
प्राध्यापन	: त्रिभुवन विश्वविद्यालय, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, २०३२ देखि २०५४ सम्म
सदस्य	: राष्ट्रिय सभा, २०४८
अध्यक्ष	: अधिकार सम्पन्न वाग्मती ढल निर्माण/सुधार आयोजना कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति, २०५२
सदस्य	: पशुपति क्षेत्र विकास कोष, २०५७
सदस्य	: गुठी संस्थान विद्वत् परिषद्, २०६०
उपकुलपति	: नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, २०६४